

МАТЕРИЯЛИ
ЗА
ИСТОРИЯТА НА МАКЕДОНСКОТО ОСВОБОДИТЕЛНО ДВИЖЕНИЕ

ИЗДАВА „МАКЕДОНСКИЯТЪ НАУЧЕНЪ ИНСТИТУТЪ“.

КНИГА VI.

ф. 1564/727

Солунскиятъ атентатъ
И
заточеницитъ въ Фезанъ

ПО СПОМЕНИ
НА
ПАВЕЛЪ П. ШАТЕВЪ

СЪОБЩАВА Л. МИЛЕТИЧЪ

СЪДЪРЖАНИЕ

Павелъ Шатевъ (образъ)	стр. V
----------------------------------	-----------

I. Солунскиятъ атентатъ.

Предговоръ	3
I. Биографични данни. — Копаете каналъ подъ цариградската отоманска банка за да се хвърли въ въздуха. — П. Шатевъ взема деятелно участие въ тая работа. — По една случайностъ всичко се разкрива и участниците попадатъ въ затворъ	19
II. Започва се копаене подземенъ каналъ до солунската отоманска банка. — Участието на Борисъ Сарафовъ. — Влиянието на задграничната революционна литература и особено на руските революционери. — Набавяне динамитъ за солунското предприятие. — Опитъ да се извърши подобенъ атентатъ и въ Одринъ. — Гарвановъ погръчва на атентаторите да се сдобиятъ съ голѣмо количество динамитъ. Последните си набавятъ другъ динамитъ	26
III. Работата съ изкопаването на канала до солунската отоманска банка се засилва. — Шатевъ и тукъ деятелно участвува. — Гарвановъ и Груевъ не успѣватъ да предотвратятъ намислената опасна акция на заговорниците. — Последните пристѣпятъ къмъ изпълнението на своя планъ. Шатевъ запалва парахода „Гвадалквивиръ“	32
IV. Заговорниците продължаватъ своето дѣло — миниратъ желѣзнопътенъ мостъ, повреждатъ газовото освѣтление въ града, запалватъ бомба въ градината на лѣтния театъръ „Алхамбра“, хвърлятъ бомби по улиците, бомби противъ войската и пр., а на 16. IV. хвърлятъ банката на въздуха	40
V. На 17. IV. Орцето хвърля бомби отъ балкона на квартирата си и се самоубива. — Масово избиване на	

българи отъ разяреното турско население. — Опити за нови атентати продължаватъ. — Залавянето на Шатевъ и докарването му предъ валията. — Шатевъ се самопризнава предъ сжда. Затварянето му въ Беязъ-Куле	40
VI. Залавянето и на заговорниците Георги Богдановъ, Миланъ Арсовъ и Митко Бошняковъ. — Сждътъ всички осжда на смъртъ. — Пресждата се замѣнява съ вѣчно заточение. — Осжденитѣ, следъ като престояватъ въ затвора Еди-куле три години, отиватъ на заточение въ Фезанъ. — Бошняковъ и Арсовъ умиратъ въ Фезанъ. — Шатевъ и Богдановъ се освобождаватъ по амнистия въ 1908 г. и се завърщатъ въ Македония	49

II. Заточеницитѣ въ Фезанъ.

Въ затвора	57
На пжтъ къмъ заточение	62
Къмъ Фезанъ	75
Мурзукъ и животътъ ни въ затвора	114
Марко Ив. Бошняковъ (образъ)	132
Миланъ Арсовъ (образъ)	135
Освобождението	137
На пжтъ къмъ Македония	143

Павелъ П. Шатовъ

I.

СОЛУНСКИЯТЪ АТЕНТАТЪ

ПРЕДГОВОРЪ.

Солунският атентатъ, извършенъ на 16, 17 и 18 априлъ 1903 г., е най-потресното събитие въ историята на македонската освободителна борба до Илинденското въстание. Той е най-кръвавиятъ предвестникъ на подирното, страшенъ символъ на накупѣло до безумие народно негодование, на отчаяно решение да се потърси на всѣка цена изходъ изъ непоносимото тъмно робство къмъ свѣтлата свобода. Солунскиятъ атентатъ, наистина, е дѣло на своеглави младежи, замислили да извършатъ мимо Вътрешната революционна организация па дори и противъ нейната воля единъ голѣмъ подвигъ, съ който да принудятъ европейскитѣ Велики сили да се погрижатъ за подобрене на участъта на Македония, за което въ силата на чл. 23. на Берлинския договоръ имаха и морално задѣлжение; при все това той не е частно дѣло, а е частична, извънредно бележита проява на общия революционенъ духъ, който презъ онова време бѣ обзелъ цѣлия бѣлгарски народъ подъ Турско. Силата на една общонародна идея, каквато бѣ и освободителната македонска идея, нерѣдко въ историятъ избухва въ подобни, отчаяни отдѣлни действия, като стихийно предзнаменованне на готвеща се буря, на катастрофални събития въ голѣмъ размѣръ. А 1903 година до Илинденъ означава върха на най-силно душевно вълнение, каквото може да изпитва единъ цѣлъ народъ подъ внушението на една велика идея, която го зове на самопожертвование. Трескавитѣ приготовления за общо въстание бѣха про-

извели такъво възбуждение на духоветъ, че и най-материалистично настроенитъ души се чувствували морално издигнати надъ житейскитъ смѣтки, погълнати отъ една идеалистична увѣреностъ, че приближава върховенъ моментъ на всенародно избавление. Въ такава, крайно натегната атмосфера, най-силно се възбуждатъ до пълна екзалтация младитъ души, а особено такива, у които това душевно състояние постепенно се е подгатвяло и подъ влиянието на превратни учения, които захвърлятъ теориитъ на постепенната еволюция, убиватъ всѣко разумно търпение и потикватъ волята да се насочва прямо къмъ крайности.

Не е чудно, че и въ Македония срѣдъ нажежената атмосфера е имало такива смѣли, самоувѣрени и, главно, чисто идеалистично надъхрани родолюбиви младежи, на които търпението се изчерпвало гледайки безкрайната върволица отъ несполучливи революционни опити, свързани съ трагични човѣшки жертви и нечовѣшки издевателства на враговетъ ни надъ невинния народъ. Мисълта, да се действува по-смѣло и прямо да се засегне врагътъ въ най-чувствителното му мѣсто безъ дълго бавене и безъ огледъ къмъ жертвитъ, които ще се дадатъ за общо добро, бѣше обладала презъ 1902—1903 година нѣкои младежки кржгове срѣдъ македонската интелигенция, и най-сетне тази мисълъ най-изразително се конкретизира чрезъ небивалия по смѣлия начинъ на извършването си Солунски атентатъ. И сега, при спомена на жертвитъ на множество невинни сжщества, които повлѣче този атентатъ, човѣкъ трѣпне отъ състрадание и, естествено, негодува и спрямо авторитъ му, още повече като се знае, че не сж послушали съветитъ на ржководителитъ на Вжтр. револ. организация да не бързатъ, да не станатъ съ своеволието си причина да се осуети и самото всенародно въстание, приготовленията

за което сж налагали търпение най-малко още два-три месеца. Всичко е било напраздно, па и опасно е било за заговорниците да чакатъ, изложени всѣки часъ поради нѣкоя случайностъ да бждатъ издадени, да се осуети тѣхното съзаклятническо предприятие, подготвено съ невъобразимо себеотрицание и съ младежки жаръ, който не познава граници на невъзможното. Последното обстоятелство, както се обяснява и въ споменитѣ на г. Шатевъ, оправдава донегде младитѣ съзаклятници. Тѣ не преставали до последна минута да вѣрватъ, че тѣхното дѣло ще принесе полза на освободителната идея, а за да не се усъмни никой въ чистотата на побужденията имъ и за да се изтъкне по-силно предъ свѣта, че свободата, за която се борятъ, имъ е по-скѣпа отъ живота, тѣ преди покушението решаватъ, че трѣбва и сами да загинатъ. И повечето отъ тѣхъ така геройски свършватъ, че човѣкъ не може да се начуди, отъ гдѣ се е взела такава душевна сила у тѣзи младежи, какъ е възможно така доброволно да отиватъ тѣ на смъртъ, когато и следъ покушението сж имали възможностъ да спасятъ живота си. Юначното поведение на заговорниците, наистина, е рѣдкъ примѣръ отъ самопожертвование, предъ което и чужденци и дори единъ отъ турските военачалници се прекланяли. Вследствие на това Солунскиятъ атентатъ биде справедливо оцененъ отъ чуждестранния печатъ като политически актъ, чрезъ който измжченото българско население на Македония открито заявява твърдото си решение да поиска и съ орѣжие въ ржка своитѣ човѣшки права. Чрезъ Солунския атентатъ величествено се прояви духътъ на възбунтувала се Македония. Илинденското въстание, което следъ три месеца избухна, не бѣ вече голѣма изненада за свѣта. Въпросътъ за административни реформи бѣ вече сложенъ на дипломатическата маса и не се дигна

отъ дневенъ редъ и следъ потушаването на въстанието, защото се разбра, че единъ юначенъ народъ е решенъ да мре за свободата си. Така и Солунскиятъ атентатъ въпрѣки своята преждевременность все пакъ немалко допринесе за целта, за която авторитѣ му и себе си пожертвуваха. Едни отъ главнитѣ дейци съгласно съ решението си загинаха презъ време на атентата, както ще се види по-долу, а именно Орданъ Органджиевъ — „Орцето“, Димитъръ Мечевъ, Коста Кирковъ, Илия Тръчковъ, Владимиръ Пинговъ, а други, осждени на смъртъ и сетне — на доживотенъ затворъ, гниха по затворитѣ въ Солунъ и на заточение въ Африка — въ Фезанъ (въ гр. Мурзукъ въ Сахарската пустиня, повече отъ 900 километра южно отъ гр. Триполи); тѣ бѣха Павелъ Шатевъ, Георги Богдановъ, Марко Бошняковъ и Миланъ Арсовъ. Последнитѣ двама се поминаха въ Фезанъ, а Павелъ Шатевъ и Георги Богдановъ следъ страшни страдания, доживѣли общата амнистия, която султанътъ даде на политическитѣ престѣпници, на 21 юлий 1908 г. бидоха освободени отъ затвора въ Мурзукъ та успѣха живи да се завърнатъ; на 3. октомврий 1908 год. тѣ стигнали въ Солунъ.

Павелъ Шатевъ, родомъ отъ Кратово, следъ като постоялъ нѣколко дена въ родното си мѣсто при семейството си, бѣ побързалъ да доведе болната си майка на лѣчение въ София. Нещастната майка, отъ голѣми страхове и скърбъ за сина си, бѣше изпаднала въ състояние на особено нервно разстройство, спазмически кършейки ржце — безъ спиртъ, денонощно. Неочакваната велика радостъ да го види предъ очитѣ си пакъ живъ и здравъ, бѣ много повлияла да ѝ се подобри болестъта, и лѣкаритѣ тогава допускаха, че може съ време значително ще се подобри.

Тогава се запознахъ съ Шатева и разговаряхъ съ него по преживѣлитѣ му патила. За Солунския атентатъ на времето бѣ се писало по вестниците, но интересни подробности по него, а особено за предисторията му не се знаеха, а сжщо тѣй съвсемъ бѣ неизвестна историята на заточенитѣ въ Фезанъ. Шатевъ се съгласи подробно да ми разкаже споменитѣ си отъ начало до край, и така се състоя първата ни уговорена среща у дома ми на 6. ноемврий 1908 год. Тогава Шатевъ бѣше на 26 години, следователно презъ време на атентата той не е билъ напълно завършилъ 21 година. Срещитѣ ни продължиха нѣколко пжти на редъ, и азъ можахъ да запиша любопитнитѣ подробности по готвения атентатъ въ Цариградъ, който по една случайностъ е билъ осуетенъ, и по атентата въ Солунъ, въ подготовката на който Шатевъ е вземалъ най-деятелно участие. Въ самия Солунски атентатъ нему се бѣ паднала задачита да подпали съ динамитъ французкия параходъ въ солунското пристанище „Гвадалквивиръ“, която той доста успѣшно бѣ извършилъ. Заловенъ следъ това на скопската гара, Шатевъ издържалъ всички последвали го ужаси въ затвора благодарение на здравата си натура и на способността си външно да се държи спокоенъ и при най-силно вътрешно вълнение. Направи ми добро впечатление съ трѣзвата си разсудливостъ и изобщо съ своята интелигентностъ, която на първъ погледъ човѣкъ не би подозиралъ. Указа се, че владѣе французки и че въпрѣки страданията си доста много е челъ. Разказътъ му за пжтуването на заточеницитѣ българи, между които е билъ и той, отъ Солунъ презъ Смирна до гр. Триполи и отъ тамъ презъ пустинята до гр. Мурзукъ въ Фезанъ ми се видѣ особено интересенъ, главно поради неимовѣрнитѣ мъжки, които сж изтърпѣли нещастнитѣ наши заточеници, до 50-тина, отъ разни краища на

Македония. Престанахъ да бележа подробности по тоя предметъ като разбрахъ отъ Шатева, че той презъ време на заточението си е държалъ бележки за по-интереснитѣ си доживления. Увѣрихъ го, че ще бжде интересно четиво за насъ, ако тѣзи си бележки той издаде печатно. Въ послѣдствие Шатевъ ми показа своя дневникъ, който захваща отъ деня, когато Солунския извънреденъ сждъ е произнесълъ присждата си по атентата, амнистирането на заточеницитѣ. Намирайки материяла любопитенъ, азъ го насърдчавахъ да попълни бележкитѣ си възъ основа на досежна литература съ по-общи географически и етнографически данни касателно Фезанъ и населението му. Тогава Шатевъ сериозно се залови съ тая работа и следъ две години успѣ да напечати книгата си „Заточението въ Сахара-Фезанъ“ (София, 1910 год., 8^о, 250 стр.). Въ първата часть на книгата се разказва покрай друго за патилата на нашитѣ заточеници, а въ втората часть се даватъ специални подробности за областта Фезанъ относительно климата, почвата, населението, поминъка и пр. По-долу давамъ първо споменитѣ на Шатева до края на Солунския атентатъ както съмъ ги записалъ по негово разказване, а следъ това прибавямъ съ голѣми съкращения и споменитѣ му отъ заточението въ Фезанъ, както сж изложени въ първата часть на книгата му „Заточението въ Сахара Фезанъ“ (1—150 стр.).

Така споменитѣ за Солунския атентатъ хубаво се допълватъ съ продължението имъ за заточенитѣ въ Фезанъ та се постига една завършена цѣлость. Нека прибавя, че сравнително длъжкото описание на теглата на заточеницитѣ представява единъ крайно интересенъ отъ многото страдалчески епизоди на неравната борба на македонскитѣ ни събратя презъ героичната

1903 година, защото повечето отъ заточенитѣ въ Фезанъ наши еднородци, освенъ четирмата солунски заговорници, сж изкупителни жертви на Илинденското въстание. Тѣхната горчива участъ изобщо ни символизира участъта на измъчената и окървавена Македония следъ въстанието, която съ свито сърце пренесе неизразими мъжки безъ да падне духомъ, горда въ съзнанието си за правотата на народното дѣло. И докато старитѣ живи борци и следъ катастрофата презъ 1903 година продължаваха да стоятъ на поста си, тая героична Македония роди нови герои. И така ще върви до край, докато не се постигне целта, свободата на Македония!

Това е заключението, мисля, и отъ примѣритѣ, изнесени въ настоящитѣ спомени на П. Шатевъ. Въ тѣхъ е особено ценна първата частъ, въ която сбито сж изложени твърде интересни и отъ психологична страна действия, богати съ силни драматични моменти. При обстановката, при която се бележиха споменитѣ на Шатева, неминуемо се пропускаха интересни данни особено по отношение на характеристиката на главнитѣ дейци. Поради скромността на самия разказвачъ, разбира се, най-слабо е охарактеризирана неговата собствена личностъ. Тая празнина касателно загиналитѣ солунски герои ще се допълни негли чрезъ спомени на други, живи тѣхни сподвижници. Единъ добъръ опитъ вече е направенъ съ брошурата на Ст. Симеоновъ, „Солунското съзаклятие“ (София, 1921, 8^о, 24), въ която авторътъ се старае да охарактеризува психиката на солунскитѣ съзаклетници въ връзка съ общия вървежъ на революционното дѣло въ Македония, срѣдъ което неминуемо се обособяваха и кржжочи на недоволници по известни принципиални съображения.

По-обстойно г. Симеоновъ се спира да обясни идеитѣ на кржжока на „гемиджиитѣ“, както своеобразно се

наричали младитѣ революционери, по-вечето родомъ отъ Велесъ, които сетне извършиха солунското покушение. Следъ като накратко се описва станалото по време на покушението, авторътъ възъ основа на данни, съобщени му отъ двама, преживѣли солунската съзаклятническа акция, Тодоръ Органджиевъ и Павелъ Шатевъ, се е постаралъ да даде кратка лична характеристика на загиналитѣ имъ другари — Орданъ Органджиевъ („Орцето“), Иванъ Василевъ Кирковъ („Коста“), Димитъръ Мечевъ („Мечето“), Илия Тръчковъ, Владимиръ Пинговъ („Владо“) и Миланъ Арсовъ.

Считамъ умѣстно тукъ изцѣло да предамъ тая интересна характеристика на Ст. Симеоновъ, съ която завършва брошурата си:

„Първо мѣсто въ съзаклятието се пада на Орцето. Той бѣше младъ, на двадесетъ и две години, високъ, сухъ, съ кестеняви коси и мургаво лице, интелигентенъ, начетенъ и пропитъ съ общечовѣшки чувства и крайни, присжщи на възрастта му и обясними съ тежкия хамидовски яремъ надъ родината му възгледи върху живота и свѣта. Орце бѣше живо олицетворение на извънредно силна воля, упорита твърдостъ и непоколебимо постоянство.

Както презъ време на подготвителния периодъ на атентатитѣ, така и при изпълнението имъ, Орце бѣше душата на съзаклятието. Само неговата пламенна вѣра въ правотата на избрания пжтъ, твърдостъта му, неговиятъ трезвенъ и практиченъ умъ както и неизчерпаемата му енергия и желѣзна воля можаха да преодолеятъ невѣроятнитѣ пречки за успѣха на започнатото дѣло.

Той си бѣше избралъ своя пжтъ за борба съ хамидовото потистничество въ родния си край. Но зачитайки и чуждитѣ убеждения върху методитѣ за борба

съ хамидовщината, той не можеше да търпи светотатството съ дѣлото. Разправятъ, че въ едно солунско кафене, гдето хората на кржжока често отиваха да пиятъ кафе, група българи спорили въ присѣствието на кржжока, заемащъ едно отъ кюшетата на кафенето, върху разногласията между върховисти и централисти. Орце, следъ като се вслушалъ въ спора, станалъ отъ мѣстото си, ударилъ по една плесница на спорещитѣ, заявявайки имъ, че въ кафене не могатъ да се водятъ подобни спорове, и се върналъ на мѣстото си. Спорещитѣ българи навели глави безъ да реагиратъ, признавайки правотата на искането на Орце.

Предупреждаването на семейството на директора на отоманската банка да се спаси отъ явна смъртъ, за което поменахме на друго мѣсто, издава една високо благородна душа у Орцето.

Орце бѣше и крайно бруталенъ и дори нахаленъ, когато нѣкой отъ другаритѣ му разсѣяно изпълняваше възложената му задача. Той се нахвърли брутално срещу най-вѣрния си другаръ, Коста Кирковъ, и то въ деня, когато започваха атентатитѣ, за гдето на време не е била занесена храна на Мечето, който бѣше на стража въ подземие на банката, и за гдето Коста се е вгледалъ въ мазето на банката презъ решетката на улицата и съ това можалъ да хвърли съмнение между случайнитѣ минувачи за готвения атентатъ. Това издава началнически качества у незабравимия герой.

Нѣкои отъ другаритѣ сравняватъ Орцето съ динамита; той имаше сродни качества съ динамита: има ли препятствия, Орце избухваше съ цѣлата си душа, нѣма ли препятствия, той бѣше тихъ и миловиденъ като сжщинско момиче.

Орце, не вѣрвайки на силитѣ и добрата воля на нѣкои отъ съзаклятницитѣ, се държеше крайно аро-

гантно спрямо тях. Това отнемаше много усилия на останалите другари за да подържат необходимата сдусшеност за успѣха на акцията.

Ръководството на цѣлото съзаклятие бѣше въ ръцетѣ на Орце. Той подържаше външните връзки съ София и Цариградъ писмено и лично. Той вземаше паричните суми и ги разпредѣляше между другарите. Впрочемъ всичко това ставаше безъ всѣкакви формалности, защото върните до фанатизъмъ едни къмъ други съзаклятници никога не помислюваха даже да дирятъ смѣтка за повѣрените имъ и изразходвани суми.

Посещенията въ Швейцария и София бѣха шлифовали доста груби черти отъ характера на Орце. Той бѣше индиферентенъ къмъ живота и нуждите му. Цѣлото му същество бѣше обзето отъ намислената идея. Нищо не бѣше въ състояние да го отклони отъ строго начертания планъ.

Нѣколко седмици преди атентатите родители на Орце, тежко загрижени за милото си чедо, особено следъ убийството въ Велесъ на по-големия му братъ Миланъ, пакъ въ свързка съ революцията на поробените българи въ Македония, изпратиха единъ довѣренъ свой сродникъ да увещава Орцето, щото последниятъ да се откаже отъ планетѣ си и да се смили надъ своите родители. Орце отклони всичко това съ единъ внушителенъ жестъ заявявайки, че той не иска да живѣе робски животъ.*

* Въ минутата, когато слагаме писалката за да припомнимъ тоя моментъ отъ живота на солунския пръвъ герой въ аферата презъ 1903 год., студената оловена жица на телеграфа, която единствена свързва София съ заробения Велесъ, донася тжжната вестъ за кончината на майката на Орце, г-жа Султана попъ Иорданова. Миръ на праха на благородната българка, която и изгледа двама герои, паднали за свободата на Македония.

* * *

Вториятъ по величина герой е Константинъ Иванъ Василевъ Кирковъ, именуванъ отъ другаритѣ Коста. Той бѣше младъ и хубавецъ. У него интелигентността и красотата взаимно си съперничеа. Тоя младъ момъкъ бѣше олицетворение на възвишенъ идеализъмъ, свойственъ само на лица, израстнали въ срѣда, гдето фамилнитѣ традиции и общиятъ моралъ сж най-голѣмата ценностъ.

И Коста, както Орцето, бѣше пропитъ съ крайно възвишени и общочовѣшки идеи и чувства. Той бѣше високо благороденъ, крайно учтивъ въ отношенията си и никога не мислѣше за себе си, а всичко оставаше за своитѣ другари, идеята и отечеството. Ако Орце бѣше материалната връзка на съзаклятническия крѣжжокъ, Коста представляваше духовното звено, което обединяваше и сгряваше душитѣ на всички съзаклятници и съчувственици.

Коста бѣше най-цѣлостна натура, способенъ както за умозрителна наука тъй и за практическа революционна борба. Тѣзи негови качества не представляваха единъ парадоксъ, защото характерната черта въ обикновения му животъ бѣше извънредната нежностъ въ чувства и мисли, а въ време на борба Коста бѣше смѣлъ и великодушень.

* * *

Третиятъ по редъ герой е Димитъръ Мечевъ, наричанъ отъ другаритѣ си Мечето. Той бѣше коравъ и смѣлъ революционеръ и дългогодишенъ сподвижникъ по Перистеръ и Бабуна на Гоце Дѣлчевъ и Дамянъ Груевъ и тѣхень личень приятель. Той имаше срѣдна възраст. Най-вече отъ всички той бѣше изпилъ чашата на разочарованието въ революционнитѣ борби и бѣше изтърпѣлъ извънредно голѣми физически и моролни тер-

зания. Това бѣше го хвърлило въ особено голѣмъ пессимизъмъ за всичко въ живота.

На гледъ Мечето не бѣше тъй красивъ и приветливъ, обаче по душа той бѣше извънредно неженъ, благороденъ и отзивчивъ. Всички, които сж имали случай да се запознаятъ отблизу съ него, сж оставали смаяни отъ неговия умъ, характеръ, воля и чувства.

„Нѣма да кажа голѣмъ, а ще река великъ безсребреникъ бѣше Мечето!“, заявява единъ отъ живитѣ му другари.

Въ моменти на почивка любимото занятие на Мечето бѣше черната работа въ мината „Перникъ“. Само тамъ той можеше да намѣри спокойствие и миръ на всички мисли, които го занимаваха за робска Македония. Въ разрѣзъ съ мнозинството отъ тогавашнитѣ дѣятели на революционната организация той избѣгваше да тежи на ръководнитѣ фактори и на народа, и по тоя начинъ споредъ своитѣ разбирания той успѣваше да запази свободата си и да избѣгне всѣкакви ангажменти, които биха спънали действията му и биха му наложили компромиси въ живота.

* * *

Илия Тръчковъ бѣше най-мълчаливиятъ отъ всички, ала, въ замѣна на това, той бѣше най-изпълнителниятъ и дѣлови герой. Както общата работа на Орце не можеше да върви безъ сътрудничеството на Коста, защото двамата взаимно се допълваха, така и въ отдѣлната конкретна акция Илия Тръчковъ допълваше Мечето.

Илия, макаръ и много по-младъ отъ Мечето, бѣше храбъръ и експансивенъ по природа. Тѣзи качества на Илия ярко го отличаваха отъ останалитѣ съзаклятници, макаръ да притежаваше и той повечето отъ качества на останалитѣ свои другари.

Илия бѣше младъ, врѣстникъ на Коста и Орце, образванъ, физически достатъчно развитъ, колкото атлетъ, толкова и левентъ по душа и външностъ. Като венецъ на всички въ характера на Илия бѣше свойствената му дързостъ при появата на опасности и беззаветна преданостъ къмъ другаритѣ и дѣлото.

* * *

Владимиръ Пинговъ е петиятъ по редъ герой. Той бѣше сѣщо така врѣстникъ на останалитѣ съзаклятници и любимецъ на цѣлия кржжокъ поради веселия си характеръ. Владо, въ противовесъ на Орце и Мечето, бѣше олицетворение на епикуреизма.

Въ най-труднитѣ и трагични моменти, при многобройнитѣ прѣчки, когато съмнението на Мечето го тровѣше до болезненостъ, а умътъ на Орцето изнемогваше, Владо съ своя флегматизъмъ увличаше всички и имъ въздействуваше насърчително.

Владо правѣше всичко това по инстинктъ и несъзнателно. Обаче неговитѣ вѣрни другари се ползуваха твърде много отъ това му качество и високо го ценѣха.

Скроменъ, на гледъ спокоенъ, Владо бѣше горещо преданъ на дѣлото и винаги бѣше готовъ да умре за него. Ала и последната си минута отъ живота той искаше да изживѣе така, както е присѣщо на мнозина велешани.

* * *

Най-малкиятъ съзаклятникъ въ кржжoka бѣше Миланъ Арсовъ, родомъ отъ с. Ораовецъ (Велешко). Макарь и ученикъ въ гимназията, Миланъ бѣше твърде надеженъ другаръ на съзаклятниците. Той е типиченъ феноменъ на епохата, която роди всички герои въ паметнитѣ борчески години на Македония. Миланъ бѣше твърде младъ, на осемнадесетъ години. Но у него сме-

лостъта съперничеше съ младостъта, а ентусиазмътъ му нѣмаше граници. Той загина далечъ отъ Македония въ пустинитѣ на северна Африка.

* * *

Като обща характеристика на съзаклятниците ще припомнимъ следния фактъ отъ тѣхния животъ:

По една случайностъ завръщането на Мечето въ Солунъ за участие въ предстоящия атентатъ стана съ същия влакъ, съ който се пренасяше тѣлото на убития въ Прищина руски консулъ Щербинъ. Съзаклятниците се бояха да не би Мечето да бжде откритъ по пътя и съ това да се осуети съзаклятието. За да се справятъ съ тази евентуалностъ, тѣ се въоръжиха съ бомби и револвери и вкупомъ се отправиха за гарата на скопската линия, чакайки влака отъ Скопье. Планатъ имъ бѣше да избиятъ полицията, ако тя е заловила другаря имъ, и по тоя начинъ ди го освободятъ, или пъкъ, въ случай че това не имъ се удаде, да хвърлятъ бомби срещу придружаващитѣ Мечето полицаи, даже съ рискъ да бжде убитъ и самиятъ Мечето.

Обаче тъкмо стигнали на гарата, тѣ забелѣза консулитѣ да пристигатъ за посрѣщане тѣлото на Щербинъ. Коста каза на другаритѣ си съзаклятници, че сега е моментъ да се извърши нѣщо по-велико отъ проектиранитѣ атентати. Ето удобенъ случай да се застраши животътъ на официални представители на Европа, която крепи тираническия режимъ въ Македония. Смѣлитѣ съзаклятници имаха всички срѣдства и нуждната смѣлостъ за да осъществятъ една такава акция. Тѣ се оттеглиха на страна и следъ кратко съвѣщание решиха да изоставятъ тоя прелѣстителенъ случай за алчнитѣ имъ за отмъщение души и да останатъ вѣрни на доизкарване подготвенитѣ вече динамитни атентати.

* * *

Единъ съвременникъ на тия събития казва: „Всичкитѣ съзаклятници можеха да се спасятъ стига да искаха, защото тѣ бѣха господари на града отъ осъмъ часътъ, вечеръта, до два часътъ следъ полунощъ“. Но тѣ не мислѣха да се спасяватъ, а бѣха решили да умратъ въ смѣла борба за провалянето на потисническия режимъ въ родната имъ страна Македония.

Тленнитѣ останки на героитѣ почиватъ въ българскитѣ гробища въ Солунъ, люлката на македонската просвѣта и революция, а тѣхнитѣ немирни духове неспокойно витаятъ по кървавия небосклонъ на поробена Македония и напомнятъ на вѣрнитѣ синове на тѣжната родина да не забравятъ, че само въ беззаветната борба стои залогътъ за по-добро бждеще и по-добри дни на измъченото македонско население.

Нека бжде вѣчна паметъта на храбро загиналитѣ солунски герои и примѣрътъ имъ за самопожертвование високо назидателенъ за младото българско поколение!“

Ще прибавимъ, че загиналитѣ заговорници не сж оставили никакви свои портрети. П. Шатевъ въ книгата си дава бледни репродукции на две снимки на починалитѣ гр. Мурзукъ (Африка) Ив. Бошняковъ (родомъ отъ Охридъ) и Миланъ Арсовъ.

Л. М.

I.

Биографични данни. — Копане каналъ подъ цариградската отоманска банка за да се хвърли въ въздуха. — Шатевъ взема деятелно участие въ тая работа. — По една случайностъ всичко се разкрива и участниците попадатъ въ затворъ.

6 ноемврий 1908 г.

Пълното ми име е Павелъ Поцевъ Шатевъ; роденъ съмъ въ Кратово на 1882 г. 2 юний. Свършихъ първоначално училище въ Кратово, сетне въ Скопье свършихъ III-класното училище, следъ което следвахъ въ реалната гимназия въ Солунъ отъ IV до VII класъ, който завършихъ съ матура въ 1899/1900 учебна година. Презъ ваканцията отидохъ въ Цариградъ и работихъ въ групата на Мерджановъ и Соколовъ.

Още като ученикъ отъ VI класъ ме заинтересуваха за дѣлото Пере Тошевъ, тогава околийски инспекторъ, и Хр. Матовъ, учителъ въ гимназията. И преди това, още въ IV класъ, презъ ваканцията вече участвувахъ въ революционния комитетъ въ Кратово. Като следвахъ въ гимназията, знаехъ заедно съ другаритъ си горе-долу какво върши комитетътъ, но не съчувствувахме твърде на комитетскитъ работи, бѣхме нѣкакъ недоволни отъ вървежа на работитъ на комитета.

Славчо Мерджановъ дойде на 1898—9 уч. година въ Солунъ отъ София. По-напредъ е билъ въ Женева, гдето е издавалъ вестникъ „Отмъщение.“ Агитацията му бѣше да ни предразположи къмъ терористическа борба безъ да бждемъ противъ комитета. Идеята му бѣше

да се създадат работници по професия, съ това само да се занимават, а не да си гледат друга работа та покрай това и освободителното дѣло. Мерджановъ останал 3—4 месеца въ Солунъ. Съ мене заедно се сближиха съ него и другаритѣ ми Орданъ попъ Ордановъ, Константинъ Кирковъ и Тодоръ Богдановъ, всички родомъ отъ Велесъ.

Цельта на Мерджановъ бѣше да намѣри срѣдства; Богдановъ и Кирковъ се съгласиха да се представятъ задигнати отъ български комити, — това стана и съ съгласието на Гоце Дѣлчевъ. Бащата на Кирковъ бѣше търговецъ въ Велесъ. Той е ималъ нѣкакви имоти въ София, въ Курубагларъ, продалъ ги и даде откупъ 250 лири. Въ София ги броилъ паритѣ на Гоце Дѣлчевъ. Цельта на Мерджановъ е била още, като вземе крупна сума, да предприеме нѣкоя сериозна акция, въ която да взематъ участие и реченитѣ ми другари. Орданъ попъ Ордановъ напустна гимназията въ VI класъ и всички се бѣха събрали — Кирковъ, Богдановъ и Ордановъ — въ София. Азъ не бѣхъ толкова замѣсенъ въ тия тѣхни планове и работи. Останахъ да довърша гимназията, но бѣше уговорено, ако се отвори работа, и азъ да взема участие. Мерджановъ ни бѣ изпратилъ революционна литература — отъ Степнякъ „Подземна Русия“ и др. Ние искаме да подражаваме на рускитѣ нихилисти. Мерджановъ бѣше обзетъ отъ идея да се действува терористически по примѣра на рускитѣ революционери. Той бѣше либераленъ човѣкъ, съ крайни либерални убеждения, но не бѣшо социалистъ, по-скоро бѣше националистъ. Въ Женева заедно съ Герджиковъ и Манджуковъ надѣхали се съ революционни идеи въ тамкашнитѣ кржгове, Мерджановъ и другаритѣ му дойдоха презъ 1898—9 учебна година. Презъ 1899/900 год. тѣ бѣха въ София. Сарафовъ бѣше поелъ Върховния комитетъ и

тѣ намислятъ да предприематъ самостоятелна акция и отиватъ въ Цариградъ. Първомъ отива Славчо Мерджановъ подъ име Василъ Стояновъ, сетне и Петъръ Манджуковъ подъ име Илия Дуровъ. Тѣ и двамата презъ 1897/8 година сж били въ Пирина съ четата на Гоце Дѣлчевъ, бѣха се скитали съ четниците и се бѣха върнали та затова бѣха нелегални и затова имаха псевдоними. Тѣ отидоха въ Цариградъ въ време на рамазана въ 1899 г.

Цельта имъ е била въ Цариградъ да подкопаятъ отоманската банка съ зданието на режията на тютюнитѣ. Не почнали докато не дошелъ Соколовъ. И той е билъ въ Гоцевата чета. Соколовъ и Манджуковъ бѣха трима приятели. Соколовъ е билъ човѣкъ на изпълнение, а Славчо — да прави планове. Соколовъ пристига, наематъ една кжща близу до банката — на южната частъ на банката, наематъ една малка кжща на три етажа и захващатъ работата. Кжщата е билъ наета ужъ за депозитъ на книги на печатницата на Нончо Стояновъ, гдето се печатаха „Вѣсти.“ Магазинътъ ще бжде ужъ складъ за хартия. Захванали да копаятъ тримата — Манджуковъ, Мерджановъ и Соколовъ. Внесли вжтре голѣми сандѣци съ книги, два сандѣка съ брошурки: една брошура бѣше на руски и турски за изучаване турския езикъ, а друга съдържаше молитви. Другитѣ сандѣци сж били празни, за да се туря вжтре пърстѣта. Отгоре се туряха книги.

Тѣ бѣха въ връзка съ одного отъ арменския комитетъ по име Козаковъ.

Въ това време Орданъ попъ Ордановъ отива въ Солунъ да търси и тамъ сгодно мѣсто, за да се подкопае и солунската отоманска банка. Солунската група състоеше отъ 8—9 души. Въ нея влизахме азъ, Костантинъ Кирковъ, Орданъ попъ Ордановъ и Димитъръ Кошановъ (послед-

ниятъ бѣше терористъ на Централния комитетъ, отдѣли се отъ него и влѣзе въ нашата група), Илия Тръчковъ, Владимиръ Пинговъ, Тодоръ Богдановъ и Тодоръ Органджиевъ.

За да може да се поддържа групата нѣкое време, Кирковъ открадна нанизитъ и пръстенъ на тетка си, та мжжътъ ѝ ги откупи отъ насъ за 36 лири. Нае се една берберница; берберинъ стана Владимиръ Пинговъ. Съ тѣзи пари се минаваше презъ априлий, май, юний, 1900 год. Надѣвахме се, че ще получаваме пари отъ Мерджановъ, но Мерджановъ бавно я караше. Мерджановъ поиска отъ нашата група одного да отиде на помощъ, да помага на работата въ Цариградъ. Ние това приехме, защото ни бѣше сгодно да имаме тамъ единъ човѣкъ, за да влияе на Мерджанова и по-бързо да ги известява и да ни праща, каквото ни трѣба. Реши се азъ да отида въ Цариградъ.

Сарафовъ пращаше на Мерджанова, колкото му искаше, — по 1000 до 2000 лева. Ние поискахме въ замѣна на мое мѣсто единъ чуждъ човѣкъ, за да бжде на берберницата. Чрезъ Козакова Мерджановъ получава едно ерменче по име Кристи (псевдонимътъ му бѣше Кьосе Аристиди). Така се размѣнихме. Почвата въ Солунъ бѣше ровка и тукъ можеше работата да се свърши за два месеца, а въ Цариградъ се указа скалата изискваше тежка работа до 5—6 месеца. Азъ писахъ въ Солунъ да спратъ тамъ работата, докато се свърши работа въ Цариградъ. Попъ Ордановъ, Кристи и Тодоръ Органджиевъ и Пинговъ останали въ Солунъ, а другитъ ги пратили въ Велесъ да седятъ у дома, за да не се харчатъ пари. Кощанова го интернираха по една афера, като бившъ терористъ на Ц. К., въ Горна Джумая.

Въ туй време ние работѣхме въ Цариградъ. Смѣ-

няхме се двама и двама — Славе и Соколовъ 15 до 20 дена, сетне Манджуковъ и азъ.

Каналътъ първомъ вървѣше перпендикулярно $4\frac{1}{2}$ метра, широкъ бѣше до $\frac{1}{2}$ метъръ, а сетне се насочваше право къмъ къшето на банката, хоризонтално. До банката имаше $14\frac{1}{2}$ метра. Каналътъ вжтре бѣше високъ, колкото да седне човѣкъ кърстато като свие малко главата. Работѣхме съ стоманени длета. Бѣше чиста скала, но мека. На день можеше да се напредне най-много 1 дециметъръ. Освѣтлявахме съ спермацетова свещъ. Горе единъ седи на дупката съ обикновено духало, като у налбантитѣ, и презъ гумена тржба праща въздухъ. Три минути да не духа духалото, свещъта угасва и работникътъ не може да дише.

Само денемъ се работѣше, а нощемъ се качваме горе на 2-ия етажъ да спимъ. Нощемъ не можеше да се чука, защото часовиятъ при банката ще чуе въ тишината. Когато единиятъ спи, другиятъ трѣба да бжде буденъ, за да не би въ съна нѣщо гласно да говори или да кашле, защото се знаеше, че магазинътъ е затворенъ, че е складъ и че нѣма вжтре хора. Денемъ единъ вжтре работи най-много два часа (повече не може да издържи), а другиятъ стои на духалото, сетне обратно. Другитѣ двама бѣха въ града, — приематъ кореспонденция и пр.

Вода се внасяше въ шишета, голѣми, валчести (галуни), — ужъ мастило. Внасяше се вода за пиене и стигаше за 1 месецъ и $1\frac{1}{2}$ месецъ. Отъ тая вода само пиехме, а не се миехме, освенъ когато ще излѣземъ вънъ. Нанчо, синътъ на печатара, дохождаше на четири дена въ определено време ужъ да взима нѣщо отъ склада. Ние знаехме, точно кога ще дойде, и единъ часъ по-рано излизахме, маскирахме входа въ канала съ дѣски и се качвахме въ горния етажъ та Нанчо си влизаше

свободно, оставяше горе сирене, консерви, и пр. за четири дена.

Съ торба на вжже камънитѣ ги вадѣхме изъ дупката и пълнѣхме съ тѣхъ сандѣцитѣ. Азъ дойдохъ въ юлий 1900 г. и работихъ три месеца до началото на септемврий (9—10-ти септ.), а преди мене тѣ бѣха работили три месеца та всичко шестъ месеца. Достигнахме до самото кьоше на банката. Последниятъ метъръ на канала ние го изкопахме въ 3 дена. Почвата бѣше вече помека, скалата отъ водата на стрехитѣ бѣше омекнала. Ние вече чувахме електрическата машина, що освѣтлява банката. Направихме по $1\frac{1}{2}$ метъръ разклонение на две страни отъ кьошето на банката.

Тая идея ни даде Саракиновъ, офицеръ, който мислѣше, че е така по-добре, и каза да туримъ по 50 килограма динамитъ. Саракиновъ бѣше дошелъ съ спискъ за учители, да се натрапятъ на екзархията. Динамитъ ни се обеща още презъ месецъ юлий отъ Козаковъ, който бѣше любезенъ та ни го достави въ Цариградъ. Динамитътъ пристига и Козаковъ пратилъ единъ турчинъ и единъ ерменецъ да го извадятъ отъ парахода съ два куфера. Като го носили, понеже билъ много тежъкъ въ сравнение съ обема, турската полиция ги спира, залавя динамита, и отъ хамалитѣ посоченъ, Козаковъ биде арестуванъ, но сетне като руски поданикъ биде изпратенъ въ Сибиръ.

Нищо не се откри за насъ. Козаковъ не откри нищо. — Ние трѣбваше да търсимъ новъ динамитъ. Убиха краля Хумбертъ въ Италия и по поводъ на това полицията се раздвижи. Ние се скрихме. Имаше единъ шпионинъ, българинъ, по име Ганчевъ, родомъ отъ Русчукъ. Той ни знаеше само така, съмнявалъ се е за насъ, и ни предалъ та ни арестуваха. Само у Мерджанова се намѣри едно шифровано писмо отъ Матова. Това писмо

оставилъ Мерджановъ въ французко-бълг. речникъ задъ кожата на гърба. Полицията го намъри. Мерджановъ не можеше даже да го прочете; азъ го познахъ по почерка, че е отъ Матова. Мерджановъ не знаеше съдържанието даже. Бѣха изтезавали Мерджанова, но нищо. Арестуваха ни на 14 септемврий, а въ края на октомврий ни освободиха. Сарафовъ чрезъ Радославова действувалъ предъ княза, а князътъ чрезъ Мелхаме поискалъ да ни освободятъ. Никой не е мислилъ, че ние вършимъ друго освенъ обикновена комитаджийска работа. Писмото на Матовъ се отнасяше до ония учители, които трѣбваше да се натрапятъ на екзархията. Когато ни освободиха, бѣше дошелъ Ст. Гешевъ за бълг. дипломатически агентъ. Каза ни, че благодарение на нѣколкократното му отиване до великия везиръ сега сме свободни. Другъ пжтъ — каза ни той — не дейте се впуска въ такава работа, защото ще развалите добритѣ отношения между Турция и България. За тримата ми другари, български поданици (Соколовъ бѣше съ собственото си име), каза да дойдатъ въ агентството на другия день, а за мене ми се каза, че ще бжда заточенъ въ родния си градъ Кратово. Така и стана. Другаритѣ ми се върнаха въ София и сж докладвали на Сарафовъ, какъ стои работата. Ние вече не можехме да се върнемъ. Сарафовъ съ съгласието на Мерджанова и Соколова, наредилъ Кипровъ да отиде въ Цариградъ и да почака още Димитъръ Кошчановъ, който бѣше интерниранъ въ Горня Джумая. Планътъ бѣше, този съ майка си да мине въ България, а отъ тукъ да дойде въ Солунъ, та да продължи той нашето дѣло. Кипровъ заминава въ Цариградъ и отъ любопитство отива съ Нанчо да види канала. Кипровъ взелъ че шифровано описалъ канала въ рапортъ до Ц. К. въ Солунъ. До тогава Ц. К. нищо не е знаялъ за нашата работа. Тъкмо когато Матовъ взелъ писмото отъ ав-

стрийската поща и си го турналъ въ архивата, става Солунската афера, арестуватъ Матова, залавя се архивата, открива се шифърътъ, прочита се писмото и веднага изпращатъ писмото въ Илдъза. Султанътъ, безъ да обажда на полицията, направо заповѣдалъ да запечататъ магазина. Последватъ многобройни арести. Нончо и баща му Калчо Стояновъ (тѣ сж отъ Ресенско) ги затварятъ, осждали ги на 101 година и ги пратили на заточение въ Синапъ. Пуснаха Нончо сега следъ 11 юлий, а баща му умрѣ тамъ. Азъ съ телеграма отъ София се научихъ, че е открита работата. Телеграмата бѣше отъ Орданъ попъ Ордановъ и гласѣше: „Васковата невѣста умрѣла“ (Василъ Стояновъ). Азъ разбрахъ, и по организационенъ каналъ избѣгахъ въ Кюстендилъ.

За цариградската банка и за солунската може да сж отишли до 800 лири, — споредъ моитѣ изчисления.

Соколовъ и Мерджановъ бѣха влѣзли въ Одринско съ чета съ намѣрение да хвърлятъ ориентекспреса, но сетне се отметнали отъ тоя планъ.

II.

Започва се копаене подземенъ каналъ до солунската отоманска банка. — Участието на Борисъ Сарафовъ. — Влияние на задграничната революционна литература и особено на рускитѣ революционери. — Набавяне динамитъ за солунското предприятие. — Опитъ да се извърши подобенъ атентатъ и въ Одринъ. — Гарвановъ попрѣчва атентаторитѣ да се сдобиятъ съ голѣмо количество динамитъ. Последнитѣ си набавятъ другъ динамитъ.

7. XI. 1908 год.

Солунскиятъ каналъ тогава бѣше готовъ половината — бѣше преустановена и работата, както бѣше уговорено, докато се свърши цариградската работа. Когато въ Цариградъ се случи нещастieto, замаскира се въ Солунъ каналътъ и се напустна дюкянътъ. Взе го единъ италянецъ безъ да подозира нѣщо.

Ние не знаехме, дали ще може да се поднови работата. Решихме, за да не се повтори цариградската афера, първомъ да туримъ на ржка динамита, че сетне да почнемъ да работимъ на канала.

Азъ дойдохъ въ София и тукъ бѣше Орданъ попъ Ордановъ, главниятъ инициаторъ на солунския атентатъ. Ние следѣхме работитѣ на рускитѣ революционери. Борисъ Сарафовъ бѣше вече падналъ. Орданъ попъ Ордановъ бѣше сондиралъ Цончева и Михайловски, като имъ бѣше изложилъ идеитѣ си, какво македонскиятъ въпросъ е сложенъ, че ако не се нападнатъ европейскитѣ капитали, нѣма да може да се издействува нищо и пр. Цончевъ и Михайловски отказали, понеже то щѣло да бжде вредно за българскитѣ интереси. Орданъ попъ Ордановъ замина за Женева да се срещне съ Бориса, да го склони да му даде пари, и второ, да се упознае по-отблизу съ рускитѣ революционери. Отива въ Женева и се запозналъ съ група руски социалисти и комунисти. Той имъ изложилъ мнението си, какъ мисли да действува въ Македония, и тѣ сж го насърдили и напълно одобрили плана му. Тѣ бѣха дали на Орце и революционни книги, подаръкъ намъ — отъ Жанъ Графъ „Анархията и умирающето общество“, на руски и френски, и отъ Крапоткина „La conquête de paine“, au jour après la Revolution“. Ние четохме тия съчинения. Имаше и други брошури: „Исторически писма“ на П. Лавровъ, прочутия социалдемократъ и др. Борисъ отъ Лондонъ се завърналъ и се срещналъ съ Орце въ Женева. Борисъ даде на Симеонъ Радевъ 15,000 фр. за издаване на „Mouvement macédonien“, на Орцета бѣ далъ 10,000 лева (Орце банкнотитѣ предъ мене ги брои), а бѣше далъ пари и на Вътрешната организация, още далъ лебедови револвери и патрони следъ като бѣше станало съгласието Давидовъ да влѣзе вътре. Орце дойде съ паритѣ тукъ. Тогава

видѣхме, че не можемъ да се сравняваме съ рускитѣ революционери и се видѣхме нищожна група безъ рѣководни идеи; повече по инстинктъ работѣхме. Решихме да действуваме като малка група прямо на своя глава.

Орце отиде въ Солунъ съ намѣрение да приготвимъ всичко, за да подновимъ работата. Той трѣбваше да наеме дукаянъ близу до банката, ако е възможно сѣщия. Орце намира човѣкъ, нѣкой си Марко Иванъ Бошнаковъ отъ гр. Охридъ, за да наеме бакалница. Дадохме му 100 лири, за да си нареди по-приличенъ дукаянъ, споредъ улицата, която бѣше по-добра, да си нареди шкафове, да има всичко, конякъ и пр., за да се изпълни дукаянтъ. Наемътъ се покриваше отъ печалбитѣ. Това стана. Главно бѣше да се осигуримъ най-първо съ динамитъ. Борисъ бѣше обещалъ на Орце 1000 килограма динамитъ, освенъ даденитѣ десетъ хиляди лева. Борисъ го бѣше купилъ чрезъ Тюфекчиева и Д. Ляповъ отъ Белгия. Тоя динамитъ трѣбваше да мине презъ Марсилия, а отъ тамъ чрезъ компанията Freycinet трѣбваше да се стовари на митницата въ Деде-Агачъ. За опитъ се прати първомъ едно буре, и то въ видъ на материялъ за филоксерата. Митнишкитѣ власти го пропустнаха, и ние го получихме, стотина килограма динамитъ. Ние бѣхме сигурни, че и остатъка ще получимъ по тоя пѣтъ. Затова пратихме четника Димитъръ Мечевъ (отъ Велесъ), опитенъ четникъ (работилъ дълги години съ Гоце Дѣлчевъ въ Пирина и Перистерата), да отиде въ Одринъ и да заеме единъ дукаянъ близу до австрийската поща, за да почне оттамъ да копае лагѣмъ, за да дигнемъ на въздуха и австрийската поща въ Одринъ. Манджуковъ остана въ Пловдивъ за да води кореспонденция съ Женева и Парижъ (съ Бориса), да се разправа съ Тюфекчиева заради динамита и да кореспондира съ всички насъ. Азъ отидохъ въ Кюстендилъ да се погрижа да препратя

едно количество (60 кил.) сжигински нобеловъ динамитъ, откраднатъ отъ една кариера въ Ямболско, попадналъ въ ръцетъ на Сарафовия комитетъ и сетне складиранъ отъ последния въ една частна къща.

Димитъръ Мечевъ стоя въ Одринъ отъ априлъ до ноемврий 1902 год.

Вжтрешната организация бѣше уведомена чрезъ представителитъ си въ София, Туше Дели Ивановъ и Димитъръ Стефановъ, въ смисълъ, че подобни акции ще се предприематъ отъ насъ въ Солунъ. Динамита чакахме отъ априлъ до ноемврий. Той пристигналъ въ Марсилия. Най-сетне отъ компанията Freycinet отъ Цариградъ получихме карта, съ която ни подканяше да си дигнемъ стоката, която била пристигнала въ Деде-Агачъ. Намѣрихме единъ контрабандистъ влахъ (цинцаринъ) за да ни извади стоката съ условие да му дадемъ 50 наполеона напредъ и 50 наполеона сетне. Влахътъ бѣше въ лични отношения съ Сарафова, бѣше добъръ, посветенъ въ дѣлото човѣкъ. Орце отиде въ Деде-Агачъ, отива въ митницата — нищо нѣма, а влахътъ избѣгалъ, динамитътъ билъ изваденъ и депозиранъ въ една къща, и то, както сетне се разбра, по указанието на Гарванова. Гарвановъ е билъ личенъ приятелъ съ влаха. Следъ това дохожда Михаилъ Герджиковъ отъ Одринско, влиза преоблѣченъ като попъ въ Деде-Агачъ и взима отъ дедеагачкия ръководителъ динамита и си го занася въ Одринско. Всичко туй се извършило тайно отъ насъ по нареждането на Гарванова. Целта на Гарванова е била да осуети едно наше прибързано действие. Герджиковъ нищо не е знаалъ; писали му: „Ела да си вземешъ динамита,“ и той, жъденъ за такова нѣщо, дохожда и го задига. Ние между туй търсимъ влаха и го държимъ отговоренъ. Вторитъ 50 наполеона му билъ броилъ Гарвановъ. Той му е говорилъ като нашъ началникъ, отъ

наше име, да складира динамита въ известно мѣсто и да си заmine. Влахътъ се именува Алексионъ. Доказа се това съедно писмо до Тюфекчиева.

Следъ като пакъ се осуети за насъ тая пратка съ динамитъ, ние повикахме Димитъръ Мечевъ отъ Одринъ, гдето той бѣше наелъ единъ малъкъ дукиянъ, въ който продавалъ трици, жито, оризъ и пр., да си дойде въ София. Въ София дохожда и се залавяме да пренасяме ония 60 килограма динамитъ отъ Кюстендилъ. Нобеловиятъ динамитъ е въ пакетчета и прилича досущъ на жълтъ хайверъ. Едно момче, велешанче, служеше на линията Бѣлградъ-Цариградъ въ спалнитѣ вагони (Wagons-lits). На гарата въ София ние всѣки пжтъ му оставяхме въ патронташъ до 5 килгр. динамитъ, окачвахме го въ нуждника, въ долапчето. Въ Цариградъ той излиза като служащъ въ желѣзницата съ форма, излиза по-късно, следъ пжтниците. Полицията не се съмнява въ него, и така той занася динамита въ шантана „Palais de cristale“ въ Пера и го предава на една чехкиня, Мария. Тая Мария е била въ София по-напредъ келнерка въ ресторантъ Батембергъ, гдето останала длъжна та си заложила тукъ пръстенъ, златенъ кръстъ, креватъ, възглавници и пр. Съ нея се познаваха нашитѣ отъ тукъ. Велешанчето, по име Миланче, ние го упжтихме къмъ тая Мария. Тя, следъ като единъ-два пжти така ни послужи, изяви желание да и откупимъ заложенитѣ нѣща, и ние ги откупихме и ги изпроводихме. По този начинъ изпратихме всичкитѣ 60 кгр. динамитъ, който Мария криеше у себе си. Следъ това Орце дохожда отъ Солунъ въ Цариградъ, купува риба, и въ варели подъ видъ на риба (сардели) препраща динамита въ Солунъ, въ тенекиени кутии подъ рибата, въ нѣколко варели. Азъ стояхъ въ Кюстендилъ и чакахъ друга пратка до 100 килограма мелинитъ, който Тюфек-

чиевъ по заповѣдь на Бориса ни предаде въ София. Той го продавалъ по 8 лева килограма; Борисъ го бѣше платилъ. Гоце Дѣлчевъ бѣше въ течение на всичкитѣ тия наши работи. Гарвановъ често е рапортиралъ на Гоце, че ужъ ние постоянно сме агитирали противъ Организацията. Гоце винаги се влияеше, той бѣше съ добро сърдце. Единъ пжтъ ни каза: „Азъ по душа съмъ анархистъ, по убеждение социалдемократъ, а по дѣла революционеръ“. Искаше да ни каже, че той ни симпатизира, но че е ангажиранъ съ революционното дѣло, съ Организацията, та не може въ всичко да ни подържа. Той често се подаваше ту на влиянието на Гьорче Петровъ, ту на Туше Делиивановъ и др.

Като стигнаха 60-тѣ килограма динамитъ, Орце казалъ на Гарванова, че имаме вече динамитъ, и ако иска, да дойде да го види. Ние въ София пѣкъ казахме на Дѣлчева, че имаме 100 килограма мелинитъ, полученъ отъ Тюфекчиева чрезъ Бориса. Нарочно му казахме щото и той и Гарвановъ да знаятъ, че имаме динамитъ, сиречъ, че не сме съ свързани ржце, че можемъ да действуваме. Гарвановъ писалъ на представителитѣ, че имаме динамитъ. Тѣ повикаха Димитъръ Мечевъ и му казали, да на бързаме съ нѣкои действия до 1. априлий 1903 г., защото Организацията била поржчала пушки и патрони и др., които до 1. априлий трѣбвало да се внесатъ. Това е говорено на Мечева презъ ноемврй 1902 г. Ние се съгласихме ди чакаме до 1. януарий, но съ условие да ни броятъ 250 наполеона, за да се подържаме до тая дата. Тогава Дѣлчевъ и представителитѣ изброяватъ на Мечева отъ Мисъ-Стоновитѣ пари 250 лири. Мечевъ ги донесе въ една кърпа у дома, и азъ съ него ги преброихме. Направихме съглашението. Гарвановъ между туй не преставаше да хули нашитѣ другари въ Солунъ, а тѣ отъ друга страна бѣха до край озлобени

противъ него заради 1000-тъ килограма динамитъ, за които отлично бѣхме разбрали, че то е на Гарвановъ работа, но не ни изнасяше открито да го изявимъ, па и нѣмахме доказателства. Отношенията бѣха станали натегнати до убийство. Ние заявихме на Гоце и на представителитѣ на Гарванова, че ако се случи нѣкой отъ нашитѣ другари да падне убитъ отъ човѣкъ на Организацията, ние само тѣхъ ще държимъ отговорни и тѣхъ ще убиемъ.

III.

Работата съ изкопаването на канала до солунската отоманска банка се засилва. — Шатовъ и тукъ деятелно участвува. — Гарвановъ и Груевъ не успяватъ да предотвратятъ намислената опасна акция на заговорницитѣ. — Последнитѣ пристѣпятъ къмъ изпълнение на своя планъ. Шатовъ първомъ запалва парахода „Гвадалквивиръ“.

Дойде месецъ януарий. Мелинитѣтъ, 100 килограма, бѣше въ Кюстендилъ. Презъ януарий го пренесохъ до Кочани съ чета, а отъ тамъ Тодоръ Органджиевъ, който стоеше въ Велесъ, извиканъ отъ мене, дойде въ Кочани и го дигна въ чували съ оризъ та го докара въ Велесъ. Отъ тукъ го изпратиха въ тенекии, ужъ зейтинъ (има сжщата тежестъ като зейтинѣтъ), право въ Солунъ.

Като видѣхме, че повече динамитъ не ще имаме, решихме да се ограничимъ само съ Солунъ. Тогава вече се почна копане на канала, отъ който една частъ бѣше изкопана откъмъ новия магазинъ. Когато се копаеше първиятъ каналъ, земята се изнасяше въ пакети отъ книга, турени въ сандѣкъ, и ужъ като боклукъ се хвърляше въ морето. Сега, при копането на втория каналъ нѣмаше нужда да се изнася прѣстѣта навънъ, защото новиятъ каналъ се съедини съ стария, та въ стария каналъ се трупаше прѣстѣта отъ новия. Когато се напълни стариятъ каналъ, земята, що артисваше, я

търпяхме въ мазата (зимника) на дукияна, гдето бѣха нобеловиятъ динамитъ и отдѣлно мелинитътъ. За случай, че полицията би подушила и би се явила да обискара мазата, гдето се работѣше и гдето винаги имаше двама души, ние бѣхме турили 5 килограма мелинитъ въ стария каналъ въ едно шише; свързано чрезъ фитилъ съ новия дюкянъ. Тоя фитилъ горѣше 50 с. м. въ минута. Гоце ни даде тоя фитилъ съ капсули, гърмяще средъ една кутия и още нѣколко петарди. Отъ тоя „червенъ фитилъ“ поставихме. Въ случай, че полицията би доближила до мазето, отъ мазето би запалили фитиля, за да изгърми мелинитътъ въ стария каналъ, та да направи шашарма, да спре полицията, за да има време нашиятъ човѣкъ въ мазето да замъкне съ себе си нобеловия динамитъ до основитѣ на банката. Вече бѣхме дошли до нея, оставаше да се направятъ разклонения, да се стѣмки и мелинитътъ въ тенекия съ капсули, съ фитилъ и пр. та да запали съ кибритъ динамита (нобеловия), да хвърли на въздуха банката и, разбира се, и самъ да загине. За това бѣше онова шише съ динамитъ въ стария каналъ.

Тѣ почнаха да довършватъ канала презъ февруарий 1903 г. Азъ заминахъ за Солунъ на 18 февруарий. Заминахъ презъ Одринъ съ чуждъ паспорть по желѣзницата направо въ Солунъ. Тамъ вече се работѣше, — бѣха събрани другаритѣ. Петъръ Манджуковъ и Дим. Кошчановъ бѣха останали въ България. Нѣмаше нужда отъ повече хора, а тѣ бѣха по-предприемчиви хора, които можеха да образуватъ отдѣлна група. Мечевъ временно бѣше въ София, понеже бѣше по-известенъ на турцитѣ.

Въ Солунъ азъ отивахъ ужъ да държа зрѣлостенъ изпитъ въ гимназията подъ име Георги Манасовъ (като Павелъ Поцевъ бѣхъ вече държалъ зрѣлостенъ

изпитъ). Стояхъ тамъ и работихъ въ канала. Презъ мартъ месецъ случайно копаеха канализация презъ сжщата улица покрай банката. Много се бояхме, да не би да се открие нашиятъ каналъ, който бѣше на дълбочина на $3\frac{1}{2}$ метра, но за щастие каналътъ за геризитъ се копаеше на 2 метра дълбочина. Ние бързахме, — колкото тѣ приближаваха съ гириза до канала, толкова ние бързахме да свършимъ канала до банката. Въ туй време, презъ мартъ, въ европйскитѣ вестници се яви съобщение, чо македонски дейци тъкмятъ въ Македония атентати противъ европейскитѣ капитали. Узнали бѣха отъ софийски източникъ, отъ хора, които насъ ни познаватъ и сж бѣбрили нѣщо предъ европейски кореспонденти. На турцитѣ не минаваше презъ ума, че ще минираме банката, ами си мислили, че както арменцитѣ ще нахълтаме въ банката, та правителството тури силна стража около нея. Въ това време, срѣдата на мартъ, презъ страстната недѣля, ние вече бѣхме поставили динамита и мелинита въ тенекии, всички нагласени съ фитили. Опасявахме се много да чакаме, едно че влагата можеше да обезсили особено нобеловия динамитъ, отъ друга страна рискътъ бѣше голѣмъ, а уговорения съ Организацията срокъ за чакане изтичаше. Почакахме още 15 дена, да мине великденътъ, и решихме да пристжпимъ къмъ дѣлото.

Мечевъ още на 16 мартъ бѣше пристигналъ. Даме Груевъ бѣше неговъ старъ познатъ. Мечевъ и Даме бѣха интимни приятели. Даме го питалъ, какво става вашата работа, а Мечевъ му казалъ, че всичко е готово и че нищо вече не може да попрѣчи на работата. Даме казалъ на Гарванова и на другаритѣ отъ Ц. К. Тогава Гарвановъ повиква Орданъ попъ Ордановъ (Орце) и му обещава 1800 лева за да свършимъ и намисленото въ Одринъ та да отиде веднага. Даме билъ казалъ на Ме-

чевъ, да отложимъ атентата до подиръ въстанието, като последенъ ударъ за Европа. Мечевъ му отговорилъ, че той като познава, доколко е въоръженъ народътъ, не вѣрва, че едно въстание е спасително, напротивъ, то ще докара да се разорятъ районитѣ, и за това той не е за никакво въстание. Даме му отговорилъ, че споредъ него по-добре е да се отложи атентатътъ, а знае, че той не може това да ни го наложи. Гарвановъ, като е предлагалъ на Орцето 1800 лева за да отиде въ Одринъ, не е смѣялъ нищо открито да съветва както Даме. Орце хладно отговорилъ на Гарванова, че ние нѣмаме намѣрение да почваме нова работа въ Одринъ и че се страхуваме и това дѣло да не се осуети. И наистина се страхувахме и то най-много отъ Гарванова, да не би да се разгласи работата.

Оставаше да си направимъ плана за атентата. Азъ и Мечевъ, докато бѣхме още въ София, преди да тръгнемъ, попитахме единъ нашъ македонецъ, който добре разбираше европейската дипломация, какъ мисли той относително нашия планъ (общо говорено). Той се произнесе одобрително: тамъ е, каза той, болното мѣсто на Европа — европейскитѣ капитали. Попитахме го, на коя държава е най-добре да се пакости. Той, като ни описа, какъ сж разположени европейскитѣ държави, каза, че най-много прѣчатъ Русия и Австрия на нашитѣ работи, макаръ че сж най-заинтересувани, та ако бихме засегнали тѣхнитѣ капитали, тѣ пакъ нищо нѣма да направятъ, защото нѣматъ намѣрение да измѣняватъ работитѣ въ Македония. Приведе ни за примѣръ случкитѣ съ убийството на рускитѣ консули. Русия можеше тия поводи да използува, ако да е имала намѣрение да прокарава реформи и пр. Сжщо и Австрия. Затова препоръчваше да се закачатъ интереситѣ на другитѣ освенъ на Англия, понеже Англия, макаръ че силно

симпатизира, е сама, безъ съюзници, та не ще излѣзе сама. Оставаха Франция, Италия, малка Белгия и др. Ние разсѣдихме, че Франция най-много може да повлияе и да склони и Русия негли да действува. Затова решихме да изгоримъ единъ французки параходъ. Нашиятъ съветникъ, когато дойде дума за Франция, искаше да ни каже да не закачае и нея.

Следъ това съвѣщание като се прибрахме въ Солунъ, заедно съ другаритъ решихме да почакаме, когато дойде французки параходъ на Messagette Maritime, да го запалимъ и единъ день следъ туй и банката да дигнемъ на въздуха. Понеже нѣмахме много динамитъ на рѣка, нѣмаше нужда отъ всички другари отъ велешката група. Затова писахме на другаря Кошановъ, който искаше да дойде да вземе участие, да си седи въ България, понеже нѣмаме динамитъ, и ако дойде само така, безполезно ще си умре. А и на велешкитъ другари, които сѣщо тѣй искаха да дойдатъ, отговорихме сѣщо—на Тодоръ Органджиевъ, Илия попъ Ордановъ (братовчедъ на Орце) и Алекси Миновъ, наричанъ „Каникотъ.“ Пратихме имъ десетина килограма мелинитъ съ нуждното да хвърлятъ на Тополката на моста желѣзницата, ако желаятъ и тѣ нѣщо да извършатъ.

Азъ пожелахъ самъ да свърша работата си съ парахода. На 15 априлий дойде параходъ „Гвадалквивиръ“ отъ компанията Messagette Maritime, и азъ взехъ 11 килограма мелинитъ, скрихъ го въ куфера си, зашито добре, маскирано, и отидохъ на митницата, съ цигара въ уста. Бѣхъ намислилъ, въ случай че на митницата биха се усъмнили и биха почнали да разрѣзватъ и да видятъ мелинита, да запала фитиля та и азъ и полицейскитъ да бждемъ хвърлени на въздуха. На края на фитиля, за да се запали сигурно, имаше малко нобеловъ динамитъ, който лесно се запала. Отидохъ на митницата,

не му дадохъ на митничарина да види, каква е тежестъта на куфера, отворихъ го: „буйрунъ ефенди.“ Той погледна набити ризитѣ отгоре и — нищо. Затворихъ куфера и се качихъ на лодката за парахода на 11 часа. Следъ половинъ часъ трѣбваше параходътъ да трѣгне. Настанихъ се въ стая № 7 (кабина въ I. кл., за която платихъ 45 франка за до Цариградъ, съ храна). Трѣбваше да бжда самъ и затова потърсихъ такава кабина. Щомъ се намѣрихъ въ кабината, заключихъ вратата, разсѣкохъ капцитѣ въ куфера, извадихъ парчета съ динамитъ, който бѣше въ платнени кесета като кутии та ги натуряхъ една вързъ друга въ една бошча, — кърпа отъ бѣлъ, хубавъ лененъ платъ. Взахъ динамита въ ржка. Разбрахъ, като слѣзохъ въ парахода, че по-долу отъ морското равнище не мога да слѣза, а целъта бѣше да се продупчи параходътъ и да потъне. Затова решихъ да запала парахода и сложихъ динамита на едно скрито мѣсто до салона, гдето се обѣдва, при кабинетѣ на служащитѣ близу до машинитѣ, които сж тамъ покрити съ решетка. Динамитътъ се опираше на самия мѣхъ на парахода (странитѣ) до желѣзата. Тѣкмо бѣше време за обѣдъ. Единъ отъ служащитѣ се разхождаше тамъ. Мислѣхъ си да не би да е нѣкой много храбъръ човѣкъ та да не би да се затече да дръпне фитила, когато го види, че шуми — гори. Фитилътъ бѣше дългъ единъ дециметъръ. Параходътъ бѣше вече трѣгналъ и измина малкъ Карабунаръ. За $1\frac{1}{2}$ часъ щѣше да излѣзе отъ пристанището, а азъ искахъ всичко да се свърши въ самото пристанище, за да има възможность да се спасятъ пасажеритѣ (нашиятъ съветникъ препоръчваше по възможность да не се правятъ човѣшки жертви). Почакахъ да се отдалечи служащиятъ, докато отиде до салона, и съ цигара подпалихъ върха на фитила, на който за сигурность имаше нобеловъ динамитъ. Азъ

хванахъ противоположния коридоръ и динамитътъ изгърмѣ, като се отдалечихъ на 5 крачки. Бѣхъ решилъ да загина и азъ; не можехъ да зная, че ще ми се удаде случай и толкова да се спася. Гърмежътъ бѣше много силенъ. У всички пасажери въ първа класа и служащите около машинитѣ се яви на лицето имъ кървь поради газоветѣ, като че ли съ игла лицето бѣ изрѣзано на рѣзки. Динамитътъ продупчи коритото на парахода и отвори дупка като половинъ прозорецъ, а отъ друга страна запали машинитѣ — маслото се запали, изгорѣха гумитѣ и отъ тамъ се запалиха машинитѣ. Следъ 5 минути параходътъ взе да гори, пламъкъ се яви на палубата тъкмо гдето бѣше изходътъ. Параходътъ веднага изтъкна жълто знаме и черно, на половина обесено, и взе продължително да свири.

Капитанинтъ заповѣда всичкитѣ пасажери да слѣзатъ, най-напрѣдъ да слѣзатъ пасажери отъ I класа въ две спасителни лодки отъ дветѣ страни на парахода. Азъ слѣзохъ въ една лодка заедно съ две жени, двама французки кюрета (попове), а другитѣ отъ I кл. въ другата лодка. Следъ това за другитѣ пасажери се спуснаха други лодки. Пасажеритѣ отъ I. кл. бѣха въ най-голѣма опасностъ, тѣ не можеха отъ I. кл. да излѣзатъ по лестницата за полубата заради огъня, а излѣзохме презъ едни прозорци.

Пристигна наскоро и отъ турската флота лодка съ войници, която ни прибра въ своята лодка. Дойдоха и други още много лодки отъ пристанището. Не се сѣщахъ никой, че има покушение; разбраха, че е станала експлозия на казанитѣ.

Една жена, слаба, отъ газоветѣ и детонацията бѣше паднала въ несвестъ, та нея на отдѣлна лодка отведоха въ французката болница. Онзи служащъ, който се разхождаше и за чийто животъ азъ се опасявахъ

когато се подпали, по нещастие пострада. Една дъска го ударила по ржката та му бѣ счупила ржката, която бѣ увиснала. Той после се яви въ военния съдъ да свидетелствува, и тогава узнахъ, че се казвалъ Ricard. Това бѣха пострадалитѣ отъ експлозията.

Отъ пристанището дойде едно параходче съ тълумба та съ сладка вода да гаси (параходчето „Port de Salonique“, носѣше прѣсна вода на военнитѣ параходи и пр.). Единъ матросъ, останалъ при машинитѣ, понеже мѣстото на изхода се затвори та той презъ единъ прозорецъ викаше „je suis perdu“ (загубенъ съмъ) и тѣ обърнаха него да спасяватъ и го спасиха. Като дойдоха други лодки, азъ се прехвърлихъ въ други лодки, — размѣнихъ две-три и нарочно отидохъ въ една лодка, въ която бѣше турскиятъ приставъ (comissaire) и Jigar, секретарятъ на французкия консулъ Стегъ. При тѣхъ бѣше по-сигурно. Азъ попитахъ секретаря, защо не гасятъ парахода, а той ми отговори, че е вече късно, а трѣбва да се спаси тоя човѣкъ — тая жертва. Тъкмо тогава дойде консултътъ Steg, много разяренъ, и питаше секретаря отъ своята лодка, що има. Секретарятъ му каза, че ако да бѣше пукналъ казанътъ, трѣбвало би два часа да се минатъ, докато се запали параходътъ. Освенъ туй, казваше му, що търси тая дупка на парахода, очевидно е, че тукъ имаме работа съ експлозивъ. Французитѣ веднага схванаха, а турцитѣ и народътъ все още повтаряха „казанъ патламишъ“. Следъ това голѣмитѣ мачти, които горѣха, паднаха въ водата. И азъ заедно съ други пасажери, съ двама матроси и единъ турчинъ, чиновникъ, види се, на агенцията, отидохме въ компанията, гдето ни взеха имената и ни казаха: „елате утре да си вземете паритъ“. Пристанището бѣше напълнено съ публика. Излѣзнахъ отъ агенцията свободенъ и отидохъ та се установихъ въ хотелъ Partenon,

заедно съ единъ другъ пасажеръ, гъркъ, струва ми се (отъ III. кл.).

IV.

Заговорниците продължаватъ своето дѣло — миниратъ желѣзнопътенъ мостъ, повреждатъ газовото освѣтление на града, запалватъ бомба въ градината на лѣтния театъръ „Алкамбра“, хвърлятъ бомби по улицитѣ, бомби противъ войската и пр., а на 16. IV. хвърлятъ банката на въздуха.

Вечерята на 15. IV. споредъ плана трѣбваше да се срути желѣзницата на малкия мостъ между старата и новата гара, на линията Jonction—Salonique—Constantinople. Димитъръ Мечевъ, най-изкусенъ въ дигане на въздуха релси, бѣше се наелъ съ тая работа. Миланъ Арсовъ (ученикъ отъ IV. кл., родомъ отъ Велешко) и Илия Тръчковъ (пакъ велешанецъ, свършилъ бѣше VI. кл.) бѣха отредени да му помагатъ. Тѣ бѣха взели 3 килограма мелинитъ съ петарди (не съ фитили), и понеже тамъ извиваше линията, бѣхме увѣрени, че желѣзницата ще падне. Пуква, релситѣ се счупватъ, а желѣзницата не пада, — динамитътъ е билъ малко за тежината на локомотивата. Тѣ въ тъмнината се отдалечаватъ отъ тамъ. Прозорцитѣ на вагонитѣ се бѣха изпочупили.

Полицията се раздвижи, разбра се, че има вече комити. Мечевъ съ другаритѣ си се прибиратъ всѣки у дома си.

Утринята на 16. IV. сѣмна, — опредѣлениятъ день за атентата на банката.

Още на 15 Орце бѣше влѣзналъ въ избата да стои тамъ до 16 вечерята, когато вече ще запали фитилитѣ, следъ като угаснатъ лампитѣ. Преди два месеца и повече Дѣлчевъ бѣше срутилъ моста на линията при Ангиста та публиката се бѣше наплашила и се

прибираше рано ; следъ $8\frac{1}{2}$ веч. по европейско време вече улицитѣ опустяваха. Затова решихме покушението да стане между 7—8 ч., докато има още свѣтъ. За угасването на лампитѣ крояхме, ако имяхме повече динамитъ, да влѣземъ при резервоара на газа, да запалимъ резервоара та да изгорятъ и околнитѣ фабрики. Трѣбваше да се жертвуватъ и повечко хора отъ насъ, още три лица. За тамъ трѣбваше най-малко 20 килограма мелинитъ. Затова се реши друго : подъ моста при сѣрската гара да се счупятъ съ 2 килогр. мелинитъ желѣзнитѣ тръби за вода и за газъ. Мостътъ е низъкъ. Кирковъ се нае съ тая работа. Оставилъ фитила по-дълъгъ (2 дец.), слиза подъ моста и се отдалечава. Веднага изгасватъ лампитѣ. Ние мислѣхме, като се запали въздушниятъ газъ при тръбата, ще отиде то до резервоара и ще запали резервоаритѣ. Казватъ, че единъ белгиецъ при резервоара затворилъ съ ключове контакта съ резервоара та не стана туй, а само лампитѣ моментално въ цѣлия Солунъ изгаснаха.

Другитѣ другари по тоя знакъ трѣбваше веднага да действуватъ. Орце въ мазето, щомъ презъ прозорцитѣ на избата видѣлъ, че изгаснали лампитѣ, вече започналъ. Миланъ Арсовъ отива въ лѣтния театъръ Алхамбра, покрай морето, и щомъ угасватъ лампитѣ, цѣлата публика взела да ржкоплещи, като мислѣли, че е случайно угасване. Тогава Арсовъ съ цигара запалва на масата си бомбата, която ималъ съ себе си (бомба съ 1. килогр. мелинитъ, обвитъ съ стоманени пръчки-телъ, съ фитилъ, дълъгъ 2 дец., съ нобеловъ динамитъ на края). Щомъ въ тъмнината взелъ фитилътъ да гори и да пръщи, публиката почнала да бѣга, па и самъ Арсовъ успѣлъ да се отдалечи. Ималъ е черенъ фитилъ, който не гори тъй бързо като червениятъ, — има време до 20 крачки да направи човѣкъ. Нарочно

се оставяше дълъгъ фитилъ за да нѣма човѣшки жертви. Само единъ келнеръ падна убитъ. Детонацията въ открито (то е въ градина — вънка има само сцена), не е опасна. Илия Тръчковъ следъ това отива на австрийската поща, ужъ писмо ще дава, но то било следъ 7 часа и била вече пощата затворена. Искалъ е да влѣзе и да изгърми вътре съ бомба. Затова отива на главната улица, гдето минава трамвайната линия, и застава между публиката, и следъ като лампитъ изгаснали, хвърля две желѣзни бомби. Тѣ бѣха отъ кюстендилската фабрика; 25 бѣхме взели съ капсули, и тѣ бѣха минали презъ Цариградъ по сѣщия каналъ — презъ Мария, дойдоха празни, напълнихме ги съ бертолетова соль, сѣра и захаръ. Съ фитилъ е по-сигурно, а може и съ капсулъ, но по се предпочита фитилъ.

По сѣщата улица предъ хотелъ „Egypte“ Д. Мечевъ хвърля въ публиката пакъ две бомби. И на дветѣ мѣста бѣха паднали убити и ранени.

Кирковъ Константинъ, следъ като извършилъ това на моста, дохожда по линията до „Grand hotel“ и предъ него хвърля една бомба между хората, които въ паника бѣгатъ, тичатъ. Дим. Мечевъ и Илия Тръчковъ имаха си повече отъ 40 бомби, но отъ другъ видъ, отъ мелинитъ съ стоманени пръчки. Следъ като бѣха хвърлили тия бомби, тѣ се прибиратъ въ кѣщата си, гдето сѣ имали и бомбитъ. Кѣщата бѣше на кѣшето между главната улица съ трамвайната линия и улицата, която води къмъ входната врата на Топхането на кѣше. Георги Богдановъ, братъ на Тодоръ Богдановъ (той остана въ Велесъ), хвърли една бомба предъ прозорцитъ на гръцкото кафене „Ноия“, мелинитна бомба, следъ което и той си отива въ кѣщи.

Около петъ минути следъ изгасването на лампитъ Орцето хвърли банката на въздуха. Понеже фитилитъ

сж били доста дълги (14—15 метра), имало е време да излѣзе отъ дукияна и да спусне желѣзнитѣ сторове, следъ което бърже се изкачва въ горния етажъ на банката и съобщава на семейството на директора веднага да се спасява, защото следъ петъ минути банковото здание ще бжде хвърлено на въздуха. Орце успѣва подиръ всичко това да си отиде въ кѣщи.

Димитъръ Мечевъ и Тръчковъ тогава захващатъ отъ прозорцитѣ си да хвърлятъ бомби на улицата. Дохожда веднага войска отъ 17 полкъ, командувана отъ Хасанъ Ефенди, арабъ-бинбаши. Следъ като хвърлили първата бомба, бинбашията съ войската разгонилъ публиката да бжде далечъ отъ кѣщата. Самата войска почва да стреля въ прозорцитѣ; нашитѣ отъ вжтре не се показватъ на прозорцитѣ, ами хвърлятъ изъ вжтре, снишени, отъ цѣлия горенъ катъ, отъ салона и пр. Отначало паднали 12—13 войника, а сетне бинбашията се досетилъ, та когато бомбата паднѣла и фитилтъ още шурти, извиквалъ на войницитѣ да лѣгатъ, и така експлозията не ги досѣгала вече. Сражението се продължило до зори, а отъ улицата и отъ срещнитѣ кѣщи, войници постоянно стреляли. Следъ като и последната бомба похарчили, тѣ сж били убити, като нарочно се изложили, види се, на изстрелитѣ. Кѣщата следъ това е била затворена, а ни една бомба после на сжда не показаха.

Владимиръ Пинговъ сжщата вечеръ предъ самата врата на Топхането хвърлилъ една бомба и тамъ е билъ застрелянъ отъ войницитѣ. Кирковъ и Орцето стояли у дома си.

V.

На 17. IV. Орцето хвърля бомби отъ балкона на квартирата си и се самоубива. — Масово избиване на българи отъ разяреното турско население. — Опити за нови атентати продължаватъ. — Залавянето на Шатевъ и докарването му предъ валията. — Шатевъ се самопризнава предъ сжда. Затварянето му въ Беязъ-куле.

8. XI. 1908.

На следния день, 17 априлий следъ обѣдъ, Орцето отъ балкона на кжщата (кжща на Антонио Пепе, срещу католич. черква) хвърля бомба, и това дава знакъ да се стече войска, която се движеше изъ всички улици. Дохожда войската. Орце хвърля още отъ втория етажъ две-три бомби и следъ това се застрелва съ револверъ. Войниците се втурнали да измушкатъ тѣлото му, но Командуваниятъ Арабъ бинбаши ги спрѣлъ като имъ казалъ, че трѣбва да взематъ примѣръ отъ тоя неустрашимъ герой. Помислиха, че ще се повтори вчерашното и настана паника. Чаршията се затвори. Тогава турцитѣ се наежиха и почнаха да колятъ когото срещнатъ по улицитѣ, българи, гъркомани и други въ Вардарската махала. Миланъ Арсовъ е билъ свидетелъ, когато носили труповетѣ на българскитѣ гробища, той ги броялъ и наброилъ до 65. Ако е имало още 4—5 гърци и 4—5 евреи, всичко значи до 75 души.

Асанъ Фехми паша, валията (сега министъръ) е ходилъ по улицитѣ и е молилъ башибозуцитѣ (граждани) да не колятъ, защото ще бжде зле и за турската държава. Той успѣ да спре тѣлпитѣ, да не се втурнатъ върху населението. Още въ зори на 17 полицията се разпореда да се арестуватъ всички българи (по-възрастни мъже) въ Солунъ. Отъ кжщитѣ и отъ ханищата ги довеждаха въ правителствения домъ съ бой, тамъ имъ взимаха само имената бърже-бърже. По 20-тина души,

записали ги, препращаха въ единъ съседенъ дворъ. Докато да минатъ презъ коридоритѣ, за да дойдатъ въ двора, въ едно каре наредената въ коридоритѣ войска всекиго удря по глава съ прикладитѣ на пушкитѣ и съ цепеници. Всички българи пристигаха въ двора съ голѣми викове и писъци, съ разцепени глави, кой повече кой по-малко. Азъ бѣхъ тогава арестуванъ въ полицейския домъ, бѣхъ очевидецъ на тая покъртителна сцена и ми бѣше много тежко, че азъ бѣхъ тъй сжщо отъ виновнитѣ. Единъ старецъ предъ масата на полицейския, когато го запитаха, какъ се казва, уплашено отговори на български, и полицейскиятъ, разяренъ, че отговори на български, толкова силно го удари нѣколко пжти по лицето, че той падна въ несвестъ и тѣ съ ритници предъ моитѣ очи го умрѣтвиха. Той умрѣ по-скоро отъ страхъ. Той си държеше въ една кошница цвѣтя, види се е продавалъ цвѣтя отъ градинитѣ. Сетне го дигнаха и го занесоха въ италянската болница, ужъ умрѣлъ отъ слънчевъ ударъ.

Кировъ до 8 ч. сутринята е останалъ у дома. По-неже на 17 се движеше много войска, чакалъ е по походаденъ моментъ за да извърши нѣщо по-сериозно съ нѣколкото бомби, които е ималъ у себе си. На 18 зранята се облѣкълъ въ нови дрехи (купилъ ги нарочно), съ цилиндъръ (носѣше инакъ фесъ), отива въ телеграфната станция, ужъ да даде телеграма. На вратата часовой съ щикъ му казва, че не може да влѣзе. Тогава той изважда бомбата за да я запали тамъ за демонстрация, но въ туй време часовиятъ го промушва съ щика си и той издѣхва. Промушенъ бѣше въ лѣвата страна съ щикъ. Сетне донесоха тѣлото му въ правителствения домъ и ме попитаха, кой е този. Азъ казахъ, че това е тѣлото на Константинъ Кировъ. Той бѣше около 26 годишенъ.

Имаше единъ Цвѣтко Трайковъ, близъкъ на Борисъ Сарафовъ; билъ му е нѣщо като тѣлохранителъ. Цвѣтко е родомъ отъ Битолско, дълги години е билъ въ София, повече отъ 40 годишенъ. Бѣше заразенъ отъ туберкулоза. Борисъ ни го препоръча да му дадемъ подходяща работа. Въ плана ни бѣше да се убие и валията Хасанъ Фехми паша. Съ тая мисия натоварихме Цвѣтка. Той искаше да го убие преди атентата на стълбата въ правителствения домъ, когато валията слѣзе отъ колата. Ние не се съгласихме, за де не се раздивижи много полицията та да попрѣчи на атентата, а му казахме да свърши тая работа единъ два дена следъ атентата. Понеже предъ правителствения домъ следъ атентата стоеше войска и никого не пропускаше на близу, Цвѣтко намислилъ да убие пашата предъ лѣтната му вила, когато тръгне на пладне, за да иде въ правителствения домъ. Полицията, като го видѣла, че се върти наблизу тамъ, усъмнила се въ него и искала да го обискира. Цвѣтко избѣгалъ на известно расстояние, запалилъ бомбата и седналъ върху нея. Така свърши той.

Азъ вечерта на 15 останахъ въ хотелъ Parthenon. Взривътъ на желѣзницата нея вечеръ раздивижи полицията. И тя се разпоредила веднага, пжтниците по всичкитѣ хотели, докато не дойде полицейскиятъ въ хотела, никъде да не заминаватъ вѣнъ отъ града. Заранята останахъ азъ и си търся паспорта отъ келнера. Той ми каза, че билъ у стопанина. Азъ настоявахъ, че трѣбва да замина, да ми се даде паспортътъ и искахъ да си заплатя. Казахъ му, че вчера останахъ отъ парахода и днесъ трѣбва да си замина. Стопанинътъ дойде и най-сетне ми каза, че имало разпоредба отъ полицията да не се даватъ паспортитѣ. Азъ му казахъ, че това разпореждане се отнася до пасажери, на които паспорта не сж визирали, а моя бѣше визиранъ на 15. като редовенъ.

Даде ми паспорта. Азъ тръгнахъ на скопската гара. Бѣхъ добре облѣченъ, не ме спрѣха и влѣзохъ въ бюфета, ужъ изпращамъ нѣкого. Пихъ кафе и чакахъ да удари третиятъ звънецъ, хвърлихъ се въ вагона безъ билетъ, ужъ закѣснѣлъ. На гарата иначе търсятъ паспортъ и записватъ. Трѣбваше да платя глоба 5 гроша. Целта ми бѣше да отложа по възможностъ моето арестуване, за да могатъ другаритѣ ми да свършатъ всѣки, каквото е решилъ. Иначе, щомъ ме арестуватъ рано, ще се сетятъ и за лицата, съ които съмъ другарувалъ. Когато азъ на другия день не се явихъ въ агенцията на дружеството, както бѣше казано на пжтницитѣ на парахода (на 8 часа сутринъта), французкиятъ консулъ Стегъ веднага съобщилъ, че едно лице не се явило. Азъ бѣхъ записанъ „Георги Манасовъ“, съ паспортъ на единъ учителъ, родомъ отъ нашия градъ, въ Кюстендилско. Усѣмнилъ се, Фехми паша веднага телеграфически се разпоредилъ да се провѣрятъ всички пжтници на треноветѣ. Когато е дадена телеграмата, тренътъ е билъ въ Велесъ, види се. Едвамъ въ Скопье на гарата ме заловиха. Въ трена полицейскиятъ поисква винаги паспорта и записва името въ списъкъ. Телеграмата, ако е дошла въ Велесъ, докато да се провѣри списъкътъ, пристигнали сме въ Скопье. Още не слѣзълъ отъ купето, и вече влѣзоха и ме извадиха. Взехъ да негодувамъ, що значи това, азъ съмъ пжтникъ и пр. Комисарътъ ми каза, че валията иска да ме види и че съ сжщия тренъ ще бжда върнатъ въ Солунъ. Тренътъ въ Солунъ пристигва на 9 часа по европейски. Обикновено Солунъ въ това време е освѣтленъ, а сега бѣше тъмно, и на гарата лампитѣ угаснали. Разбрахъ, че атентатътъ е станалъ, защото и банката горѣше и огньтъ се виждаше. Мене ме спрѣха въ участъка при гарата. До зори тамъ стояхъ и чувахъ бомбитѣ какъ пукатъ и гърмежатъ на

маузеровитѣ пушки. Бѣха изгърмени до десетѣ хиляди пушки нея нощѣ. Щомъ пукна зората, съ единъ файтонъ двама полицейски ме закараха по главната улица въ правителствения домъ. Когато минавахме покрай къщата на Мечеви, видѣхъ кола съ вода и единъ, който миеше кръвта по плочитѣ на улицата. Въ правителствения домъ ме оставиха въ стаята на полицейския приставъ. Чекахъ до 10—11 часа да дойде валията. Той дойде и ме представиха на валията. Този ме попита, какъ се казвамъ. Казахъ името Георги Манасовъ. Отъ где си родомъ? Отъ Кюстендилъ — отговорихъ. Погледна ме и каза да ме отведатъ. Паспортътъ ми му биде показанъ отъ полицейския, когато ме питаше. Отведоха ме въ затворъ, въ времененъ затворъ въ самия правителственъ домъ (казватъ го тоя затворъ „Назаретъ“). Тоя затворъ е много лошъ, тъменъ, въ най-долния етажъ, най-грозниятъ въ Солунъ, гдето всички престѣпници временно се затварятъ. До 6 дена никой не дойде да ме изпитва. Само нощно време два пѣти ме изкараха предъ „Хайрединъ Пустиня“, началникъ на жандармерията (бившъ разбойникъ, албанецъ). Той ме пита само за името, какви езици зная, отъ кжде съмъ дошелъ, но за парахода и атентата нищо не ме питаха. Съставиха актъ и съ тоя актъ ме извадиха предъ воененъ сждъ. На 21 априлий се явихъ предъ сжда. Въ първото заседание бѣше и французкиятъ консулъ Стегъ и секретарътъ му отъ дѣсно, а отъ лѣво членовѣтъ на военния сждъ.

Прѣдседателътъ ми зададе въпроси. Първиятъ въпросъ бѣше относително биографичнитѣ данни, поиска, като пѣтникъ въ парахода, да кажа, какво зная, какъ стана експлозията. Азъ се сетихъ, че тѣ сж увѣрени, че азъ съмъ атентаторътъ, и затова казахъ на французки, за да чуе Стегъ: „Вие ме обвинявате по изгарянето на парахода. Понеже това нѣщо стана подъ

французко знаме, на французка територия, затова само Франция има право да ме съди и само тамъ ще кажа". Следъ това изявление веднага се прекъсна заседанието. Стегъ разбра, че азъ се признавамъ и че желая да ме съдятъ въ Франция. Това бѣше достатъчно за него, и той веднага си излѣзе, види се, да доложи на правителството си, че престъпникътъ е вече известенъ и заловенъ. Мене веднага въ една отъ стаитѣ на военния съдъ ми турнаха на ржцетѣ желѣза (алки) и ме премѣстиха въ Беазъ-куле, въ влажна стая, която наскоро бѣха измазали съ нова мазилка (мазилката бѣше още мека като тѣсто, та влагата бѣше голѣма). Затворътъ бѣше до самитѣ назъбени стени до кулата. Подътъ на стаята бѣше безъ дъски, само една рогозка имаше.

По на 2—3 дена ме изваждаха предъ военния съдъ до 23 май. Стегъ не се яви, и отъ моята рекламация нищо не последва. Военниятъ съдъ съдѣше всички обвинени по атентата.

VI.

Залавянето и на заговорниците Георги Богдановъ, Миланъ Арсовъ и Митко Бошняковъ. — Съдътъ всички осъжда на смъртъ. — Пресъдната се замѣнява съ вѣчно заточение. — Осъденитѣ следъ като престояватъ въ затвора Еди-куле три години, отиватъ на заточение въ Фезанъ. — Бошняковъ и Арсовъ умиратъ въ Фезанъ. — Шатевъ и Богдановъ се освобождаватъ по амнистия въ 1908 г. и се завърщатъ въ Македония.

На 16. априлий сутринята бѣха заловили и Георги Богдановъ, който бѣше хвърлилъ бомба предъ „Ноя". Той презъ нощта, следъ като хвърлилъ бомбата, прекаралъ у дома си. Къщата му бѣше близу до кафенето Алхамбра, гдето Мил. Арсовъ хвърли бомба, та полицията, като правѣла обискъ на българитѣ, внезапно

влиза въ стаята му и въ куфера му намира два мелинитови патрона, нестегнати съ телъ, а само мелинитъ. Заедно съ куфера занасятъ патронитъ въ полицията и арестуватъ Богданова. Изваждатъ го предъ военния съдъ. Преди да го извадятъ предъ съда, бидейки ограниченъ въ отдѣлна стая, измжчванъ отъ мисълъ, какво ще последва, бѣше се малко побъркалъ. Когато го извадиха на лична ставка съ мене, говорѣше съвсемъ противоречиво. Питаха го „Защо хвърли бомба въ Алхамбра?“. Мислѣха, че той е хвърлилъ бомбата. Той отговаря: „Миланъ хвърли въ Алхамбра“. — „Ами ти кжде?“ — „Азъ въ Нойя“. Полицията веднага разбра, че има и единъ „Миланъ“. Понеже Богдановъ имъ каза, че Миланъ е отъ Велесъ, поради това всички „Милановци“, които се намиратъ въ Велесъ и въ Солунъ ги доведоха предъ съда. Комисарътъ Панайотъ, велешанецъ, турски службашъ, казалъ, че „Миланъ Арсовъ“ другарувалъ съ Орцето, съ мене, та всички други ги пускатъ. Милана Арсовъ намиратъ на 26 априлий въ Солунъ и го арестуватъ. За да се увѣрятъ, да ли сме въ сношение съ Ц. К. (понеже полицията знаеше, че Гарвановъ е замѣсенъ, но нѣмаше факти), попитаха Богданова: „Познавашъ ли Гарванова?“ — „Не познавамъ Гарвановъ, но познавамъ единъ Гарвановъ, когото ние искахме да убиваме“. Единъ пжтъ заради ония 1000 килограма динамитъ ние — Кирковъ, Орцето, Мечевъ и азъ се препирахме; тѣ искаха да се отмъсти на Гарванова. Азъ бѣхъ противъ та най-сетне се отказаха отъ тая мисълъ. Богдановъ това слушалъ и го избѣбри. Богдановъ още казалъ, че отъ сжщия Гарвановъ сме получили 36 лири. Вѣрно е, че 20 дена преди атентата за насъ, за поддръжка, получихме отъ Гарванова тия пари и съ тѣхъ преди атентата се накупиха и по-хубави дрехи. Миланъ Арсовъ, като му задаватъ тия въпроси и му казали, че Богдановъ казалъ че 36

лири сме получили отъ Гарванова, и го питали, вѣрно ли е, отговорилъ „вѣрно е“. Гарвановъ бѣше между туй заедно съ всички българи арестуванъ. Споменатата улика бѣше много силна противъ него. По настояването на консулитѣ военниятъ сждъ сжди само замѣсенитѣ по атентата, а Гарванова и другаритѣ му другъ сждъ ги сжди. Гарванова осждиха на 101 година затворъ. Че Богдановъ е билъ вече тогава, когато даваше тѣзи показания, малко побърканъ, се вижда отъ туй, че сетне, следъ Св. Кирилъ и Методий, той искалъ да излѣзе презъ дупката на келията (тя е малка дупка) и часовоятъ го мушналъ съ щика и го ранилъ, та съвсемъ се побъркалъ, полудѣлъ. Туриха му желѣза, а той все говорѣше несвързано, че заради него баща му и майка му ще загинатъ и пр. Тази мисль го е мжчила най-много, види се.

Азъ на сжда признахъ, че запалихъ парахода съ динамитъ, а подробности не имъ разправихъ. На въпроса: „Защо?“ казахъ, че на тоя въпросъ е излишно да отговоря. Питаха ме, като е имало тоя день италиански параходъ, по-хубавъ и пр., защо него не съмъ запалилъ. Азъ отговорихъ, че на тоя въпросъ не искамъ да отговоря. Въ затвора никакъ не ме мжчиха. Марко Бошняковъ, който държеше бакалницата, на другия день (вече на 16) бѣше се скрилъ въ кжщата на единъ охридчанинъ до 6 май. На тоя день по показанията на единъ шпионинъ, охридчанецъ, намѣриха и него въ кжщи. Той излѣзе на сждъ. Призна се, че е държалъ бакалницата и всичко друго. Марко Бошняковъ е единъ отъ групата, която уби Михайляну; той е билъ часовой тогава въ улицата, когато стана убийството на Михайляну. И него го осждиха на смъртъ. И Богданова осждиха на смъртъ. На 24 май се чете пресждата въ военния сждъ. Бѣха тамъ консулитѣ, видни търговци отъ Солунъ, кореспонденти, военни чиновници, висши офицери. Ние — азъ, Ми-

ланъ Арсовъ и Бошняковъ бѣхме извадени предъ съда, а за Георги Богдановъ имаше медицинско удостоверение, че е побърканъ. Прочете се пресждата. Споменуваха се убититѣ и всички други. Осждени бѣха на смъртъ възъ основа на 54, 56 и 58 чл. отъ турския наказателенъ законъ чрезъ обесване. Хладнокръвенъ се показахъ. Следъ това 24 часа като не дойде потвърждение на пресждата отъ Цариградъ, ни пренесоха въ централния затворъ въ Еди-куле. Това бѣше на 25 май 1903 г. Помислихме си, че пресждата е отмѣнена. Въ централния затворъ стояхме три години. Богдановъ следъ два месеца умствено се поправи, дойде на себе си. Презъ 1904 година мес. априлий се даде обща амнистия та до 600 души българи се пушнаха. Останахме само ние четиримата и други петима, обвинени като съучастници на Дѣлчева по атентата при моста на Ангиста. Тѣ бѣха свещеникъ Атанасъ Ивановъ, Кочовъ, Митовъ, Арабовъ, Коце Шатровъ, Паскалъ Ризовъ и Аврамъ Николовъ, — всички селяни отъ село Скрижево (Сѣрско). Ние само останахме, изпразднихме се затворѣтъ, глухо стана. Струваше ни се ужасно, скука ни обзе и тежко ни бѣше, че останахме съ престѣпниците, катилитѣ турци и българи, а нѣмаше надежда, че скоро ще се случи пакъ поводъ за амнистия.

Стояхме още до 23 априлий 1906 г. въ центр. затворъ. Тежко почувствувахме тоя затворъ. Тогава съ султанско ираде тѣзи, които бѣха осждени за голѣми престѣпления, отъ 10 години на горе, се изпращаха на заточение въ разни мѣста: до 10 години въ Подрумъ, до 15 г. въ Сирия, и въ Триполи; Скрижевчанитѣ ги изпратиха въ Паясъ-кале (въ Адански вилаетъ), а осжденитѣ на вѣченъ затворъ и на смъртъ — въ Фезанъ (въ Африка), 950 километра на вжтре, въ града Мурзукъ, който е на 600 метра височина надъ морското равнище. Две групи, осждени на 10 години, пратиха въ Родосъ и Подрумъ.

Ние прекарахме тежък животъ въ Фезанъ. Освободихме се сега, на 2 августъ тази година (1908). Тамъ умрѣха Марко Бошняковъ на 15.II 1908 отъ блатиста треска (*fièvre paludique*) и Миланъ Арсовъ отъ туберкулозна ангина (*angine touberculeuse*), на 8 юний 1908 г.

Бѣхме въ Фезанъ до 50 души българи — отъ Битолско, Скопско и Солунско — все политически заточеници.

Преди атентата ние разсждавахме тъй:

Ние нѣмахме органъ, за да пропагандираме своята терористическа акция, та смѣтахъ, че е полезно за дѣлото, ако можемъ и следъ атентата да уцѣлѣемъ, за да можемъ да продължимъ дѣлото. На това мнение бѣхме азъ, Миланъ Арсовъ и Бошняковъ. Напротивъ Мечевъ, Кирковъ и Орце бѣха на мнение, непременно да се свърши съ това и нашиятъ животъ. Ние предлагаме да не извършимъ изведнажъ всичко, а постепенно, едно по едно, а банката най-сетне, защото целта бѣше да направимъ несигурни европейскитѣ капитали. Мечевъ и другаритѣ му отговаряха, че ние не сме гарантирани, че следъ първия опитъ не ще бждемъ хванати, че нѣмаме динамитъ и пр. Затова тѣ бѣха на мнение, да не взимаме никакви мѣрки за да избѣгаме, защото трѣбва заедно съ атентата и ние да свършимъ. Така и направиха. Азъ не бѣхъ съгласенъ съ това — да свършимъ. Тѣ искаха да се постигне по възможность по-голямъ ефектъ. Не можахъ да ги склоня. Орце се осигури на дружеството *Neu York* шестъ месеца преди атентата за 10,000 лева. Бояхме се, че отъ страна на Организацията ще ни се натяква, ако не успѣемъ, та въ такъвъ случай трѣбваше да се върнатъ на Сарафова даденитѣ отъ него 10,000 лева. Полицата бѣше на името на Ляпова и на едно друго лице — за Сарафова. Писа се и на него за това. И тия пари Сарафовъ ги получи. Той отъ тѣхъ даде 150 наполеона на бащата на Орце — по милость.

Следъ като ни осжди солунскиятъ сждъ, отъ военния сждъ Джамилъ бей замина за Велесъ, за да направи анкета, понеже се подозираше, че и въ Велесъ има група. Роднинитѣ на падналитѣ ми другари всички ги арестувалъ и ужасно ги изтезавалъ. Тодоръ Органджиевъ по каналъ избѣга въ България. Въ резултатъ около 23 души близки и далечни роднини и самиятъ баща на Орце, чичо му и др. ги доведоха въ Солунъ. Сжди ги военниятъ сждъ и ги осжди на 3 до 5 и до 15 години затворъ. Бащата на Орце, Гьошо, — на 3 години, чича му Петъръ — на 3 години, братовчедитѣ му Иванъ попъ Ордановъ — на 3 години, а брата на Иванъ — Илия попъ Ордановъ, който бѣше наистина отъ групата, — него на 10 години. На 1904 ги пуснаха, само Илия го задържаха; той бѣ изпратенъ въ Подрумъ и едвамъ сега се освободи.

Миланъ Арсовъ въ Фезанъ боледува повече отъ два месеца; болки имаше въ гърлото, много ослабна и взе вече да истива. Казахъ му, че скоро ще свърши, питахъ го, да ли му е жалъ. Отговори ми, че му е жалъ.

II

ЗАТОЧЕНИЦИТЪ ВЪ ФЕЗАНЪ.

ВЪ ЗАТВОРА.

Свършиха се вече всички формалности, свършиха се продължителните изследвания, които целѣха да докажатъ виновността ни и да изтъкнатъ предварителните планове по организирането и изпълнението на солунския атентатъ презъ 1903 г. м. априлъ. Азъ разбрахъ, че властта нищо съществено не научи, а сѣдиитѣ се задоволиха съ нашитѣ „признания“ и взеха да разгрѣщатъ страницитѣ на наказателния законъ. Присѣдата бѣше опредѣлена, нея знаеха и сѣдиитѣ, и подсѣдимитѣ, и любопитствуващитѣ. Оставаше само тя по-тържествено да се произнесе за успокоение на уплашенитѣ, застрашенитѣ.

На 24 май 1903 г. сутринъта извадиха ни отъ подземията на временния политически затворъ въ Солунъ — Беазъ-куле, гдето въ продължение на единъ мѣсецъ и половина живѣехме въ условия, при които живѣятъ нощнитѣ животни — бухалитѣ и кукумявитѣ. Прочее, ние бързо навикнахме, защото съ подобни подземия доброволно бѣхме запознати преди да прескочимъ затворническия прагъ. Когато ние напускахме тъмнитѣ и влажни подземия, коридоритѣ бѣха изпълнени съ войници и полицейски агенти. Единъ по единъ излѣзохме отъ входнитѣ врата на крепостъта и моментално едно отдѣление войници, всички облѣчени въ парадна униформа, ни заобиколиха отъ всички страни и тръгнахме да вървимъ къмъ помѣщението на военния сѣдъ. Шествие трогателно, но въ сѣщото време велико-

лѣпно. Щѣше да се решава сждбата на нѣколко лица, които отдавна бѣха примирени съ участьта си и бѣха готови най-хладнокрѣвно да посрещнатъ всичко — затворъ, окови, бесилка, смъртъ.

Заседателната зала бѣше препълнена съ отбрана публика—всички висши граждански и военни чиновници, представителитѣ на всички европейски правителства, представители на разни кредитни учреждения, търговци, индустриалци. Сждиитѣ, всички военни, въ парадна униформа, седѣха всрѣдъ залата върху две канапета, а срещу тѣхъ командантътъ на третия воененъ корпусъ, Едипъ паша въ качеството си на председателъ. Следъ като се прочете обвинителниятъ актъ, възъ основа на чл. чл. 54, 56 и 58 отъ турск. наказат. законъ ни осжиха на смъртъ. Следъ прочитането на пресждата заведоха ни пакъ въ подземията (карцеритѣ), за да дочакаме императорската санкция. Карцеритѣ бѣха вече реформирани: леглата извадени, вратитѣ отворени и на всѣка врата не по единъ, както по-напредъ, а по двама войника съ голи щикове и единъ офицеръ. Ние чакахме последнитѣ си минути за да се простимъ съ божия свѣтъ. На другия день, т. е. следъ едно денонощие ние напуснахме карцеритѣ: заведоха ни въ солунския централенъ затворъ Еди-куле.

Следъ предварителния обискъ, който направиха гвардиянитѣ въ присѣствието на директора и нѣколко офицери, ние влѣзохме въ затвора. Обискътъ бѣше щателенъ, за да не би да е останало още нѣкое кжсче отъ страшния за турцитѣ динамитъ, вещество, съ гласа и миризмата на което тѣ не бѣха още привикнали. Ние преминахме седемъ малки — ние очаквахме деветъ — дървени и желѣзни врати, влѣзохме въ единъ дворъ, а отъ тамъ въ една дълга и широка зала. Тя бѣше препълнена съ арестанти, повечето българи отъ всички об-

ществени съсловия: свещеници, учители, търговци, работници, земледѣлци. Погледитѣ на всички бѣха устремени къмъ насъ. Изглеждаха ни отъ пети до глава. Тѣ, сѣкашъ, искаха да съгледатъ у насъ нѣщо отличително. Напразно. . . и ние бѣхме хора като тѣхъ, пъкъ и пресждата ни не се различаваше отъ оная на мнозина въ солунския централенъ затворъ. Ние, възраждани, че следъ единъ месецъ и половина пакъ успѣхме да се съберемъ наедно, почнахме да се разговаряме интимно, както всѣкога. Предметътъ на нашитѣ разговори бѣше атентатътъ, падналитѣ въ борбата другари и продължителнитѣ и безсмислени изследвания, на които бѣхме изложени предъ военния съдъ. Презъ това време мнозина отъ арестантитѣ още продължаваха да ни изглеждатъ. Мнозина — неосжденитѣ — не смѣха даже да говорятъ съ насъ, а осжденитѣ спокойно дохождаха при насъ да се разговаряме. Еднаквата участъ на хората ги прави да бждатъ близки, приятели, тъй както еднакви-ятъ интересъ на една категория хора ги кара да бждатъ солидарни, приятели, роднини. Въ нашитѣ интимни разговори властта въ затвора се усъмни и следъ единъ день ни раздѣлиха единъ отъ другъ. Заведоха ни въ отдѣлни стаи, при други арестанти, и ние въ продължение на нѣколко месеца само отъ далечъ се гледахме.

Презъ това време въстанието въ Македония бѣше въ разгара си, а солунскиятъ централ. затворъ — препълненъ съ арестанти. Въ него имаше повече отъ 1800 души, отъ които повече отъ 1300 българи, всички осждени или обвинени въ политически престѣпления. Всѣкидневно пристигаха все нови и нови групи отъ всичкитѣ краища на вилаета, отъ Сърско, Кукушко, Гевгелийско, Струмишко и пр.

Презъ 1904 г. м. априлъ вследствие на една обща политическа амнистия, почти всички политически престѣп-

ници бидоха освободени. Ние бѣхме изключени отъ тая амнистия и останахме да крепимъ стенитѣ на затвора. Въ продължение на нѣколко месеца ние прекарахме дълги тревоги и мъчения, бидейки принудени да живѣемъ въ контактъ съ развалени престѣпници, убийци, крадци, разбойници, хора отъ разни народности: турци, българи, гърци, власи, евреи, кюрди, арменци и пр. Ежедневни прения, сбивания по расови, религиозни и национални въпроси. Подложени на физически и морални мъчения, окови, карцери, камшици, — изобщо всичко което унищожава всѣко човѣшко достойнство. Ние въ продължение на три години живѣхме помежду четири стени на затвора, чакайки последната минута — смъртъта. Законътъ ни я гарантираше, обаче „логиката“, а може би особенитѣ обстоятелства, при които се развиваха събитията, я отиѣниха. Ако има нѣщо, което да е по-силно отъ закона, какъвто и да е той, това е животътъ, борбата, действителността.

Годинитѣ, месецитѣ минаваха лесно, ние не забелязвахме, какъ минаваха тѣ, но днитѣ, часоветѣ, минутитѣ чувствавахме добре. Тѣ бѣха „дълги като вѣкове“. Ние ги преживявахме съ трепетъ, въздишки и надежди — единствената утеха на арестантина. Въпреки всички палиативни мѣрки, съ които мѣродавнитѣ смѣтаха, че ще се умиротвори страната, духътъ въ народа, идеята за свобода и равенство даже временно не заглѣхнаха. Борбата продължаваше, борцитѣ се умножаваха, а затворитѣ се препълваха. Въ началото на м. априлъ една група осждени за политически престѣпления, на чело съ революционеритѣ Д-ръ Петъръ Кушевъ и Т. Лазаровъ, пристигнаха отъ Скопье въ солунския централенъ затворъ. Следъ тѣхъ втора група, всички съ тежки пресѣди, начело съ нѣколко войводи, организатори и ръководители на нѣколко революционни района, а именно: Алекси

Г. Джорлевъ, Б. Симеоновъ, Сим. Д. Шишковъ, Ив. Битраковъ и др. пристигнаха отъ битолския централенъ затворъ. Въ затвора имаше голѣмо оживление отъ хора, които жестоко изпитваха турския автократически режимъ. Въпреки това, какви весели разговори, какви шеги, какви шумове! Българитѣ, преследвани, угнетявани вънъ, чувствуваха се „спокойни“ само въ затворитѣ. Хора познати, приятели отъ детинство, другари по идеи и борба, раздѣлени отъ живота, срѣщаха се въ тѣзи епруветки. Затворитѣ по тоя начинъ бѣха мѣста, гдето българитѣ можеха „свободно“ да се срѣщатъ, да размѣняватъ мисли да укрепватъ въ своитѣ надежди, съ една дума мѣста, гдето по-скоро отиваха на поклонение, отколкото за поправка, както смѣтаха официалнитѣ лица.

Турската власть, за да потѣпче националното съзнание на българина, за да усмири възбунтувалата се обществена съвестъ, потърси „ефикасни“ срѣдства. Най-напредъ тя опита ятагана, но като не сполучи, прибѣгна къмъ бесилкитѣ и най-сетне къмъ заточението. Странна илюзия, съ която се задоволяватъ реакционеритѣ! Единъ човѣкъ колко повече страда и колкото повече се отдачава отъ своята родна страна, той още повече се привързва къмъ нея и още повече я обича. Остава му само тжгата, въ замѣна на която той има морално утешение, че страда за правдата, за истината. Доволенъ отъ това, че каузата продължава, той забравя всички мжчения, изтезания и даже въ моменти, когато той ги изтърпява, той игнорира своята личностъ и самиятъ става зритель.

Първитѣ (1895 г.) и вторитѣ (1901 г.) македонски заточеници минаха тихо, едниѣ въ Родосъ, а другитѣ въ Подрумъ, за да покажатъ пѣтя „къмъ Голгота“. Следъ тѣхното завръщане последваха ги трети заточеници, които бѣха завлѣчени още по-далече въ вътрешността на Мала-Азия—въ Диарбекиръ (1903 г.). Но едва

пристигнали въ Македония, всрѣдъ общото обаяние отъ „хубави“ реформи и още по-красиви европейски реформатори, българинътъ пакъ пѣше своята пѣсенъ. Затворитѣ се пълнѣха, а заточванията продължаваха.

Въ единъ хубавъ пролѣтенъ день, 23 априлъ 1906 година, въ затвора се дигна тревога. Известиха ни, че ще тръгнемъ на заточение. Почнаха да дрънкатъ желѣзата, — оковаха ни. Стражата готова, а ние двама по двама, следъ като се сбогувахме съ останалитѣ ни другари, напуснахме последната неподвижна решетка на затворническата врата, за да влѣземъ въ друга, образувана отъ пушки, саби и щикове.

НА ПЪТЪ КЪМЪ ЗАТОЧЕНИЕ.

Една дълга, стройна редица отъ 156 души, всичкитѣ въ окови, весело и шумно минавахме презъ солунскитѣ улици, гръмогласно пѣйки бунтовнически пѣсни. Ние бѣхме предъ правителствения домъ, когато екна пѣсенъта:

Зората вече грѣе
Честъта ни вика въ бой,
За правда кой милѣе
Да встѣпи въ наши строй.

Шествието минаваше солунската многолюдна чаршия, а пѣсенъта продължаваше:

Не щеме ний богатство
Не щеме ний пари,
А искаме свобода,
Човѣшки правдини.

Морето се вече виждаше, когато гръмогласно пѣехме:

„Прости, прости народъ нещастенъ...“

Ние бѣхме при самия брѣгъ. Тамъ почнахме:

„Живъ е той, живъ е...“

Властта, за да даде по-голяма тържественост на шествието, или за да покаже силното си надмощие — туй не зная — следъ всѣки изпѣтъ стихъ, отговаряше съ топовень гърмежъ¹. Тоя день за първъ пѣтъ на солунскитѣ улици се пѣха революционни пѣсни. Това бѣше първата манифестация, подобна на която още много други ще видятъ солунскитѣ стени.

Търговскиятъ градъ Солунъ едно време малко се тревожеше отъ всѣкакви вътрешни шумове. Неговитѣ жители гледаха само борсата и митницата. Тѣ съ едната ржка черпѣха „солена вода“ отъ морето и я продаваха вътре въ страната. Предоволни отъ облагата, тѣ спокойно спѣха. Събитията презъ 1903 г. ги накараха да се позамислятъ, даже да треперятъ, когато ставаше дума за българинъ. Колко бързо, наистина, тѣ привикнаха! Когато редицата минаваше, по цѣлото продължение, отъ правителствения домъ до самия брѣгъ на морето, отъ дветѣ страни на улицитѣ солунскитѣ граждани стояха и съ голѣмо удивление изглеждаха заточеницитѣ. Нашитѣ близки не можеха да се приближатъ, за да се ржкватъ съ насъ, отъ голитѣ щикове, съ които ни обикаляха, а офицеритѣ показваха се на гледъ съ корави и студени сърдца.

Далечъ въ морето стоеше параходътъ, който щѣше да прибере изгнаницитѣ, а една голѣма ладия бавно се движеше покрай новопостроения брѣгъ за да ни занесе въ парахода.

Слънцето вече залѣзваше, вълнитѣ на солунския заливъ се усилваха и блѣскаха въ брѣга. Като че ли и тѣ се възмущаваха и негодуваха.

Следъ отдалечаването на ладията отъ брѣга многобройната публика, наредена покрай кея на пристанището, развяваше бѣли кърпи — изпращачитѣ се прощаваха

¹ Сжщиятъ день бѣ празникътъ на Мохамеда.

за последенъ пътъ съ своитѣ синове, мъже, братя и приятели.

Следъ като се настанихме въ парахода, при насъ дойде едно лице, придружено отъ двама полицейски пристави, и ни даде една скромна сумица, отпусната отъ протестантската черковна община въ града.

Слънцето се скри задъ хоризонта, едва се забелѣзваха хората, които правѣха вечерната си разходка на брѣга, изгуби се хубавиятъ изгледъ на Солунъ, блѣснаха лампитѣ въ цѣлия градъ, параходътъ изсвири, тръгна, а ние виждахме само една продълговата линия отъ лампи, които освѣтяваха набрѣжната улица. Огнена линия отбѣляваше вече рѣзко границата на водата отъ сушата. Вълнитѣ на Бѣло-море ни понесоха пакъ оковани въ вериги и нахвърлани въ едно малко отдѣление въ парахода „Constantinople“, който бѣ препълненъ съ пасажери и войници. Следъ една мъчително прекарана нощъ ние се озовахме въ зори предъ полуострова Касандра и се наслаждавахме на горитѣ му, обрасли вече съ зелена шума. Вечеръта, когато слънцето захождаше, параходътъ наближи при брѣга на Светогорския полуостровъ. Единъ тихъ вѣтрецъ ни донесе благоуханната миризма на светогорскитѣ вѣчно зелени маслинени дървета. Утринъта дълго време ние пжтувахме покрай брѣга на светия полуостровъ и се любувахме на хубавитѣ гледки на нѣкои отъ манастиритѣ и килиитѣ, разхвърлени тукъ-тамъ по височинитѣ и обиколени съ високи зелени дървета. Вѣтрътъ се поусили и отъ продължителното люлѣене на парахода почнахме да повръщаме. „Морето ни хвана“ — всички казваха. Едни по кувертата, други въ хамбаря, трети по стълбитѣ — всѣкжде повръщаха. Едни свършили, други почватъ. Първитѣ се смѣятъ, вторитѣ, полегнали, смучатъ въ устата си лимони, а повечето бледи, навжсени, като да сж боледували

отъ продължителна треска. Параходътъ, обхванатъ отъ яростнитѣ вълни, упорито се борѣше. Всички, свързати отъ морската болестъ, бидохме събрани въ хамбаря, понеже приближавахме вече Кавала. Параходътъ престоя около 6—7 часа въ пристанището и въ него дойдоха нѣколко агенти на по-главнитѣ търговски кжщи. Уведомени за нашето пристигане, дойдоха да видатъ бунтовницитѣ. Струваше имъ се, че ще видятъ лъвовѣ. На тѣзи хора, предадени изключително на търговията, ограничени съ своя поминѣкъ, странно имъ се виждаше, че хора отъ всѣкаква професия — свещеници, учители, търговци, земледѣлци, всички бѣха обвързани съ желѣза. Параходътъ спрѣ въ срѣдъ пристанището, и кжщитѣ на града, разположенъ амфитеатрално, изглеждаха натрупани една върху друга. Отъ едната страна на парахода се виждаше новиятъ градъ Кавала съ изключително търговски магазини, а при самия брѣгъ на морето модерно построени хубави кжщи; отъ другата страна на парахода се виждаха стари кжщи — работнишкиятъ кварталъ. Утринта, 25 априлъ, за сетенъ пжтъ отправихме погледитѣ си къмъ хубавия градъ Дедеагачъ и къмъ неговата околностъ. На трѣгване, далечъ въ морето видѣхме димъ, който излизаше отъ кумина на единъ параходъ. Той ни приближи и измина: завръщаше се въ нашето отечество, а пѣкъ ние го напускахме... Предъ насъ изпѣкнаха разнообразни гледки, една отъ друга по-увлѣкателни, и слънцето вече залѣзваше, когато пристигнахме при дарданелския провлакъ, при входа на който има високъ морски фаръ, а отъ среща ни се разтиляше низкиятъ азиатски брѣгъ. Късно презъ нощта пристигнахме при островъ Митилинъ. Градътъ прилича на единъ трижгълникъ, продълженъ въ единъ отъ жглитѣ при основитѣ. Въ тоя жгълъ на града имаше много хубави градини съ маслинени, лимонени и портокалеви дървета,

а цѣлата околностъ бѣше потънала въ зеленина. По пѣтя за Смирна два часа се наслаждавахме на хубавитѣ мѣстности на тоя островъ.

Сутринъта, на 27, пристигнахме въ смирненското пристанище. Градътъ Смирна е разположенъ покрай брѣга на морето и върху нѣколко високи хълмове, обсипани съ кипарисови дървета. Благодарение на географическото си положение, той въ последно време е единъ отъ първостепеннитѣ търговски градове въ Турция. Въ улицитѣ се забелѣзваше голѣмо оживление, а въ пристанището имаше нѣколко десетки парахода, много платнени кораби и безброй малки ладии, които се движеха насамъ-натамъ покрай брѣга на пристанището. На групи слѣзнахме отъ парахода, излѣзохме на брѣга, посрещнаха ни 45—50 стражара съ двама офицери, наредихме се въ редица и трѣгнахме. По главнитѣ улици смирненскитѣ гамени гълчаха: „Реформи, Реформи!“—продаваха единъ ежедневенъ френски вестникъ, редактиранъ отъ единъ грѣкъ и двама евреи. Ние въ Македония—казвахме си — търсимъ реформи, а пъкъ тѣ се продавали по улицитѣ на Смирна. На пѣтъ къмъ затвора ние минахме презъ самия дворъ на смирненския правителственъ домъ, а отъ балкона внимателно ни изглеждаше валията Кямилъ паша. Смирненскиятъ затворъ бѣше препълненъ съ арестанти. Настаниха ни въ едно отдѣлно помѣщение, което служеше като времененъ затворъ. Всичкитѣ влѣзохме въ една широка и дълга стая, и само сутринъ и вечеръ ни пускаха по единъ часъ въ двора. На другия день отъ насъ отдѣлиха 36 души, отъ които едни, осждени по на 10 години, отидоха въ Подрумъ, а осжденитѣ на 15 години — въ Родосъ. Останалитѣ престояхме три недѣли въ смирненския затворъ. По слухове научихме, че ще бждемъ разпредѣлени на нѣколко групи, обаче, кои отъ насъ и кога ще заминатъ, никакъ не можахме да се научимъ.

По-голямата част отъ смирненския затворъ е старо, низко, каменно здание, съвсемъ неудобно за живѣне. Останала частъ (новиятъ затворъ) е също тъй низко, продълговато здание, направено отъ тухли и камъне, но много по-добре освѣтлено отъ първото. Въ смирненския затворъ имаше 34 души арменци, обвинени като съучастници въ подготвяването на атентати противъ нѣкои обществени и търговски учреждения въ Смирна и околността. Сжщинскитѣ организатори на споменатитѣ несполучливи атентати били избѣгали въ странство, а повечето отъ подсждимитѣ бѣха невинни. Тѣ живѣха при много лоши обстоятелства, каквито можеха да сществува въ крайно нехигиеничния, влаженъ и тъменъ смирненски затворъ.

На 15 май ни поставиха въ три отдѣлни вериги (въ I-та 12 души, въ II-та 13, а въ III-та 26 души) и се отправихме къмъ пристанището. Тоя день бѣше много горещо та докато изминахме смирненскитѣ улици, всички се облѣхме въ потъ. Улицитѣ бѣха препълнени отъ любопитни зрители, а ние вървѣхме единъ следъ другъ. Стражаритѣ — всички диви арнаути — крещѣха да вървимъ по-бързо; първитѣ ускорятъ крачкитѣ, онѣзи въ срѣдата спратъ, понеже последнитѣ не могатъ да ги застигнатъ. Всичкитѣ, натоварени съ дрехи и други принадлежности, оковани за вратоветѣ, едва следъ два часа стигнахме на брѣга. Адютантътъ на валията дойде при насъ, когато бѣхме на самия брѣгъ, и благоволи да ни съобщи на нѣкои отъ насъ, че отиваме въ африкански Триполи (Гарбъ-Тарабулусъ). Вечеръта параходътъ „Konstantinia“, командуванъ отъ капитанина П. Аргиропуло, тръгна направо за Триполи. Параходътъ бѣше голѣмъ, чистъ и нѣмаше много пжтници. По кувертата имаше много праздно мѣсто, обаче не ни оставиха тамъ. Ние денонощно, обвързани пакъ тъй съ желѣзата, бѣхме въ

хамбаря и на части ни извеждаха за 5—6 минути, за-раня и вечеръ на палубата, колкото да се омиемъ. Ние бѣхме болшинство въ парахода, а стражаритѣ — 13 души. Нѣколко пѣти заявихме да ни извадятъ веригитѣ отъ вратовѣтѣ, но жандармерийскитѣ поручикъ Люфти не искаше. Той се страхуваше отъ насъ. Лѣжеше ни, че щомъ изминемъ островъ Критъ, ще махне желѣзата, но напразно ние се молѣхме на тоя фанатикъ. Веригитѣ, които претриха вратовѣтѣ ни, дрънкаха по земята и когато минавахме прага на затвора въ Триполи. Цѣли седемъ денонощия постоянно въ желѣза! Безъ всѣкакво тѣлесно раздвижване кокалитѣ ни бѣха като схванати. Наредени въ редица, ние се забавлявахме съ дреболии, а въ фантазията ни въ мрачни краски се рисувахе Фезанъ, кждето бѣхме заточени. Вечерно време херметически затваряха изхода, отъ гдето денемъ гледахме само небето, а по нѣкога, макаръ кратко време, до насъ достигаха слънчевитѣ лъчи. Арестантинъ и слънчевъ лъчъ! Какво щастие! Какво съпоставяне! Колко жестока наистина е по нѣкога природата! Въ тъмния хамбаръ, гдето тукъ-тамъ светѣха само цигаритѣ, следъ продължителнитѣ ни разговори, придружени съ дълбоки въздишки, при благитѣ или горчиви спомени отъ миналото, при мисълта за неизвестното бждеще, едва следъ полунощъ заспивахъ, или по-добре, мжчехъ се да заспя, за да забравя всичко. Сънътъ при тежки изпитания е най-голѣмото развлѣчение, а въ сжщото време и голѣмо утешение на затворника. Умствено пренесенъ въ съвсемъ други мѣста, обхванатъ отъ съвсемъ други мисли, несъзнателно усещахъ наслади, но уви! колко разочарователни ставахъ тѣ, когато при преобрѣщането или несъзнателното раздвиждане на нѣкои отъ арестантитѣ желѣзата почватъ да дрънкатъ... Тѣ веднага напомуваха, че съмъ арестантъ, окованъ въ верига! На третия

денъ изчезна въ парахода единъ гъркъ, бившъ разбойникъ, който ни придружи отъ Смирна. Него, по всѣка вѣроятностъ, укрива едноплеменицитъ му — матрозитъ, като казаха, че се хърлилъ въ морето и показваха неговата шапка, която още плуваше по повърхността на водата. Действително, брѣгътъ бѣше близу; възможно бѣ човѣкъ да отиде, плувайки до него, но по никой начинъ не можеше да излѣзе на сухо, понеже брѣгътъ бѣше много високъ и стръменъ. Нѣколко часа преди да съмне параходътъ пристигна въ пристанището Ханея и тамъ именно излѣзе разбойникътъ. Параходътъ спрѣ далечъ, понеже ханейското пристанище не е удобно за да могатъ параходитъ да се доближаватъ до кея. Отъ далечъ, презъ кржглитъ прозорчета на парахода, ние гледахме Критъ. Сутринята следъ изгрѣване на слънцето излѣзохме на кувертата, а далечъ въ града надъ едно високо здание се развѣваше критското знаме. То съживи у насъ всичкитъ ни надежди. Единъ денъ — казвахме си — подобно на него ще се развѣва и македонското знаме. Градътъ, модерно построенъ, обкръженъ съ зеленина се протакаше на дълго разстояние покрай брѣга. Надъ самия градъ се издигаше единъ високъ, голъ балканъ, на върха на който още имаше снѣгъ. По улицитъ въ града виждахме хора съ хубава черна униформа и бѣли шапки. Това бѣ критската жандармерия. При насъ дойдоха префектътъ на града съ неговия помощникъ. Едно време, каза той, тоя островъ бѣше мѣсто на безграниченъ произволъ, но съ скъпи жертви изкупи спокойствието си, което го постави въ пѣтя на прогреса и благоденствието. Критянитъ, които бѣха дошли въ парахода, изглеждаха ни съвсемъ други хора. Физически тѣ бѣха здрави, подвижни и весели. Какво превъзходство имаха предъ насъ? Свободата, която имаха, бѣше ги съживила, въ тѣхнитъ жили

сѣкашъ кръвѣта бѣше възобновена. Колко благотворно, наистина, се отразява свободата у единъ народъ, който самъ я спечели и подържа съ общи усилия и скъпи жертви!

Параходътъ потегли къмъ западъ и следъ нѣколко часа не се виждаше вече никждѣ земя. Оставаха ни още три денонощия. Презъ цѣлия пѣтъ времето бѣше добро, а морето тихо и свѣтло като огледало. Това бѣше единственото наше облекчение по пѣтя при всичкитѣ неспогоди и уморителния синджиръ, който разрани вратоветѣ ни. Въ случай на една буря въ морето ние щѣхме просто да се изцапаме всички отъ количественитѣ материи, които биха излѣзли съ голѣма бързина отъ устата ни. Тѣзи разноцвѣтни материи, съ които хубаво се запознахме, когато минавахме покрай брѣговетѣ на Света Гора, придружени съ специфичната имъ възкисела мизантропия, едва ли не щѣха да ни накаратъ да стоимъ съ часове съвсемъ прави на крака, докато се намѣрѣше нѣкой по човѣколюбивъ матросъ, разбира се, добре възнаграденъ, да очисти леглата и дрехитѣ ни. Омаломощени до последня степенъ отъ постоянно седене на едно мѣсто и отъ тежкитѣ синджири, съ голѣмо нетърпение чакахме да видимъ суша.

Безизходното положение, въ което бѣхме поставени — достатъченъ белегъ за бѣдещия ни животъ — предразполагаше ни да разсѣждаваме съвсемъ зле. Заключенията, до които дохождахме следъ дългитѣ си разсѣждения, бѣха съвсемъ опасни за насъ. Но човѣкъ, подложенъ на най-лоши изпитания, измѣчванъ съ най-тежки изтезания, изгубва всѣкаква логика и много лесно се подава на съвсемъ крайни действия. Естествено, крайнитѣ сръдства не могатъ да не донесатъ и крайни резултати. Почнахме да мислимъ, какъ да намѣримъ сръдство да се отървемъ отъ туй несносно вече поло-

жение, въ което бѣхме поставени, и да търсимъ каквото и да е спасение. Кжде, съ какво и какъ? Туй бѣше предметътъ на нашитѣ съвещания. Почти всички се съгласихме да се решимъ на една крайностъ, единствено възможна въ случая. А именно, да се сбиемъ помежду си, а следъ туй, разбира се, стражаритѣ ще се доближатъ до насъ, за да ни отдѣлятъ. По необходимостъ, съгласно съ установенитѣ обичаи въ затворитѣ, щѣха да ни раздѣлятъ едни отъ други, а за да станѣше това, поне за петъ минути щѣха да извадятъ веригитѣ отъ вратоветѣ ни. Въ тѣзи именно минути, онѣзи които ще бждатъ освободени отъ желѣзата, да нападнемъ стражаритѣ и следъ като имъ вземемъ оржжието, да арестуваме самия капитанъ и да го принудимъ, вмѣсто да ни извади на африканския брѣгъ, параходътъ да излѣзе въ о-въ Малта. Смъртъта обаче на нашия другаръ Ризо Трайковъ отмѣни туй решение. Пъкъ и нѣкои отъ нашитѣ другари, хора съ по-други понятия и съ слаба енергия, почнаха още при съвещанията да се страхуватъ. А въ студения трупъ на покойния, спростренъ въ единъ край на хамбаря, гледаха собствената си смъртъ. Тѣ просто треперѣха. Покойниятъ, родомъ отъ с. Ошани (Гевгелийско), бѣше на 35 г. Той отдавна боледуваше отъ охтика и бѣше физически много слабъ. Сжщия день, 20-и май, стана и погребението му. Една частъ отъ насъ излѣзохме на палубата, гдето на едно по-високо мѣсто бѣ поставено тѣлото на умрѣлия. Отъ лѣво стоеше по-голѣмата частъ отъ екипажа на чело съ капитанина, отъ дѣсно — стражаритѣ съ офицера, а срещу мъртвеца — ние съ оковитѣ! Морето бѣше тихо, а слънцето вече достатъчно високо въ хоризонта. Следъ прочитането на подходящитѣ молитви отъ свещ. Георги Василевъ ние почнахме да пѣемъ пѣсенята: „О! мой Боже, прави Боже!“ (Хр. Ботйовъ) и тѣлото на починалия ни

другарь биде спуснато въ морето. Вълнитъ го погълнаха за винаги.

На другия день, далече въ морето едва се забелязваше една тънка, жълта линия; това бѣ африканскитъ брѣгъ. Съ приближаването на парахода линията се уголѣмяваше и почнаха да се забѣлзватъ и дърветата. Африканскитъ брѣгъ, изложенъ подъ горещитъ слънчеви лъчи, представлява една еднообразна, печална картина. Градътъ Триполи бѣше още далечъ. Когато наближихме при укрепленията, параходътъ силно и продължително изсвири и спрѣ. Всички помислихме, че стана нѣкое нещастие. Следъ малко до парахода се доближи една лодка, параходътъ почна пакъ да се движи съвсемъ полека и сѣкашъ крадешкомъ влѣзе въ пристанището. Тогава вече научихме, че вследствие на многобройнитъ подводни скали той не смѣеше да върви самъ, а лодката му посочваше пътя. Когато излѣзохме върху палубата, предъ насъ се изпречи една чудесно хубава гледка, каквато ние не бѣхме виждали: разположението на града, построяката на кжщитъ, заедно съ многобройнитъ градини, препълнени съ палмови дървета, и съвсемъ чудни за насъ растения.

Триполи има много хубавъ външенъ изгледъ. Кжщитъ сж на гледъ нови, а улицитъ планирани. Най-хубавъ изгледъ му придаватъ градинитъ съ палмови, портокалени и лимонени дървета и алеитъ, изпъстрени съ разнообразни цвѣтя. Той е разположенъ на равнина и цѣлиятъ се вижда отъ далечъ. Още отъ парахода се мжчехме да отбележимъ, кое отъ зданията е затворътъ. Едни указваха едно жълто, четвероугълно здание, други казваха: „ей това бѣлото, продълговато, трѣбва да е затворътъ,“ а трети се съмняваха, понеже всички бѣха безъ покриви. Ние искахме да видимъ покриви на кжщитъ, както по насъ. Покривитъ почти на всички кжщи

сж плоски съ разнообразни тераси и балкони. Вечерно време подъ яносвѣтлата месечина и тихия прохладенъ вѣтръ, идещъ отъ къмъ морето, жителитѣ седятъ по тѣзи мѣста, вечерятъ и даже лѣтно време тамъ спятъ. Дъждовната вода, която пада въ тая плоскостъ, се събира въ едно и съ тръби се вкарва дълбоко въ земята. Тя служи за чистене, пране, а беднитѣ даже пиятъ отъ нея. Далечъ отъ града тукъ-тамъ стърчатъ минарета на джамиитѣ, отличителенъ белегъ на мухамеданскитѣ градове. При самия брѣгъ на пристанището има римска триумфална арка, направена отъ единъ квесторъ (началникъ) въ честъ на императоритѣ Маркъ Аврелий и Луциусъ Аелиусъ Верусъ; скулптурата на тая арка не е толкозъ добра, обаче, достатъчно е запазена.

Още на брѣга ни посрещнаха много полицейски агенти, стражари и нѣколко офицера. Всичкитѣ ни гледаха съ особено любопитство. Нѣма вече многобройна публика, както въ Солунъ и Смирна. По улицитѣ бавно се движеха жълти, мургави и черни хора, облѣчени съ дълга, бѣла дреха. Тѣ бѣха мѣстнитѣ жители, които не проявяваха никакво любопитство къмъ насъ. Най-напредъ влѣзохме въ една кржгла врата на крепостъта, изминахме нѣколко криви и тѣсни улици и се спрѣхме въ единъ широкъ дворъ. Обискирахъ ни най-строго, прегледаха дрехитѣ ни, махнаха желѣзата отъ вратоветѣ ни и единъ по единъ ни заведоха въ затвора. Директорътъ на затвора, родомъ отъ Сърбия, бѣжанецъ въ Скопье, гдето нѣколко години подъ редъ е билъ старши стражаръ, а сетне произведенъ въ чинъ подпоручикъ и препратенъ въ Триполи, бѣше много грубъ човѣкъ, на име Османъ. Той, още когато ни видѣ, се разгнѣви до последна степенъ и ни посрещна съ много оскърбителни думи. Но на сутринъта съвсемъ измѣни обноскитѣ си. Той почна любезно да се разговаря съ насъ. Пър-

виятъ день нашето пристигане му припомни споменитѣ отъ минали времена... Обхвана го свойствениятъ на всѣки турчинѣ фанатизъмъ, и той падна въ едно безумно изстѣпление. Утринята той разбра, че и ние сме хора както всички други и че сме пострадали отъ глупавата турска администрация и безумното правосъдие.

Въ триполския затворъ престояхме единъ мѣсець. Единъ день преди да тръгнемъ за Фезанъ ни съобщиха, че ще пътуваме, и самиятъ директоръ взе отъ всѣкиго по 25 гр. за разноски по пренасянето на дрехитѣ ни. Още сѣщия день натъквихме необходимо нужднитѣ нѣща за път, обща (балги) сѣници и пр.

На 23 юний, късно презъ нощта, единъ по единъ ни изваждаха отъ затвора, за да ни поставятъ синджира на вратоветѣ. Ръждясалия синджиръ прекарвахме презъ халкитѣ на желѣзнитѣ ни гривни, по една отъ които на всѣкиго поставяше на врата самиятъ директоръ, щомъ нѣкой излѣзе отъ входнитѣ врата на затвора. Ние бѣхме 51 българи, 2 арменци, 1 турчинъ и 1 арабинъ, всички добре оковани въ желѣза. Следъ като излѣзохме вънъ отъ крепостта, чухме внезапно шумъ, — кавалерия, която се присъедини къмъ останалитѣ войници и стражари, които ни обграждаха съ голи щикове. Ние тръгнахме въ редица единъ следъ другъ. Най-напредъ вървѣше командантътъ на жандармерията съ нѣколко офицера и директорътъ на затвора. Мѣсецътъ блѣщѣше, земята много освѣтлена, по улицитѣ нѣмаше нито единъ човѣкъ. Ние се сбогувахме съ наведенитѣ клонове на палмовитѣ дървета, които ни навѣваха само тѣга и скърбъ. Най-напредъ вървѣхме съвсемъ тихо. Само желѣзата на вратоветѣ ни и шашкитѣ на офицеритѣ звѣнтѣха отъ време на време. Вървейки по една широка улица, внезапно чухме гласъ: янашма! (не се приближавай, не се приближавай). Истинктивно всички обърнахме главитѣ на горе, отъ гдето

идѣше гласътъ. Старъ човѣкъ, съ бѣла брада, облѣченъ въ бѣли дрехи, гологлавъ, стои на единъ балконъ. Кой бѣше той? — Валията и въ сѣщото време военниятъ командантъ на Триполи — казаха ни нашитѣ другари арменци. Тоя военачалникъ, види се, съзрѣ нѣкоя опасностъ въ туй, че нѣкои отъ войницитѣ бѣха се доближили до насъ съ голитѣ щикове. Заповѣдваше имъ да се не доближаватъ до насъ. Самиятъ валия въ наше присѣствие ни препорѣча на офицеритѣ, войницитѣ и стражаритѣ. Следъ като излѣзохме внѣ отъ града, една частъ отъ кавалерията съ команданта и директора се завърнаха, а ние, 55 души, съ трима военни офицери, единъ жандармерийски подпоручикъ, 20 души кавалерия и 11 стражара трѣгнахме на пѣтъ.

КЪМЪ ФЕЗАНЪ.

Далече отъ насъ въ една пѣсъчна поляна слушаме рева на камилитѣ (76) съ сухаритѣ, водата и дрехитѣ. Когато слушаме рева на камилитѣ, когато ги товарѣха, като виждаме тѣхнитѣ скачания, раздвижванията на камиларитѣ, всички въоръжени съ дълги пушки, даже когато товарѣха камилитѣ, паднахме въ едно душевно настроение, каквото до тогава не бѣхме изпитали. И ние по примѣра на камиларитѣ почнахме да уякчаваме обущата си и здраво превързахме торбитѣ, които носѣхме на гърба си.

Зората се вече появи, камилитѣ останаха назадъ, а ние, въ три синджира, отидохме напредъ, постоянно обиколени отъ войската и жандармерията съ офицеритѣ. Найнапредъ вървѣхме полека, сетне усилихме вървежа и тѣй вървѣхме около 5—6 часа безъ почивка. Поставени въ дълги синджири, стѣпвайки изключително върху купове отъ подвиженъ пѣсъкъ, неотспани отъ вчера

и ненахранени презъ деня, повечето отъ насъ уморени и ожеднѣли за вода, постоянно питахме, где има вода. Залъгваха ни, че щомъ ни застигне керванътъ (гяфлето), ще ни дадатъ вода. Слънцето пекна, ние продължаваме пѣтя, а далечъ въ хоризонта се показваше зеленина, но щомъ наближавахме до нея, пакъ нѣмаше вода. Залъгвахме се съ една друга и трета зеленина, които се показваха въ хоризонта, докато въ едно мочурливо мѣсто, обрасло съ зелена, бодлива трева и малка тръска, въ единъ трапъ намѣрихме нечиста вода и ни дадоха да се напиемъ. Растителнитѣ частички, които бѣха въ водата, смѣсена съ земя и животинки, придаваха ѝ почти черенъ цвѣтъ. Всѣки старателно се мжи да улови мѣха или нѣкой отъ сждоветѣ, съ които раздаваха вода. Тая вода временно уталожи жаждата ни. Слънцето ярко блѣщѣше, а ние още пѣтувахме по стрѣмни хълмове отъ пѣськъ, постоянно блѣскайки се едни въ други. Възползувани отъ ширината на мѣстността, вървѣхме въ права линия, а не въ редица единъ следъ другъ. Докато едни трѣбва да минатъ върха на нѣкой пѣсьченъ хълмъ, който имъ се изпречи, други, завлѣчени отъ синджира, паднатъ на земята или тъпчатъ търнетѣ, а стражаритѣ следъ насъ крещѣха: „имши, имши я гяуръ!“ (върви, върви, неверникъ). Туй продължи доста време. Стражаритѣ, вече уморени постоянно да викатъ подире ни, при най-кратко спирене за каквото и да е почнаха да ни блѣскаатъ по гърбоветѣ съ приклада на пушкитѣ си.

Мѣстото, до кждето трѣбваше да пристигнемъ тоя день, бѣше още много далечъ, а нѣкои отъ насъ, омаломощени отъ гладъ, жажда и побой, престанаха да вървятъ. Поради това по неволя трѣбваше всички да спремъ. Жандармейскиятъ офицеръ се опита съ камшика, на единъ, на другъ по главата, по нозетѣ, по гърба, но напраздно, — всичкитѣ едва се движехме. Пра-

хътъ, който се образуваше отъ бързия ходъ на конетъ, бѣше съвършено покрилъ дрехитъ ни, лицата на всички ни изглеждаха като да са нацапани съ жълта, маслена боя. Мжчнитъ условия, при които бѣхме поставени тоя день, ни изплашиха и си казвахме, че ако по цѣлия пѣтъ отиваме тѣй, ние още на втория день ще измремъ. Попадалитъ казватъ: „свършихме вече“, другаритъ имъ ги утѣшаватъ, но скоро и тѣ попадаха. За голѣмо щастие керванатъ наближи до насъ, и офицеритъ, следъ като видѣха, че ние всички щѣхме да паднемъ, съгласиха се да позволятъ, щото една часть отъ насъ да се качатъ на камилитъ. Следъ 3—4 часа пѣтъ ние пристигнахме при малкия оазисъ Меджининъ. Тамъ намѣрихме студена и чиста вода, напихме се добре и всички съвършено уталожихме жаждата си. Тамъ имаше нѣколко колиби, близу до които имаше две градини съ голѣми сѣнчести дървета и зеленчукъ. Това бѣше цѣлиятъ оазисъ. Отъ Триполи до тукъ постоянно минавахме малки и голѣми, амфитеатрално разположени хълмове отъ подвиженъ пѣськъ, чудесно изпѣстрени съ всевъзможни очертания вследствие на вчерашния вѣтъръ. Гарата, полето или морето иматъ своитъ хубости; чудесното разположение на изпѣстренитъ пѣсчливи хълмове има сѣщо своята хубость. Времето бѣше тихо; ако да бѣше се появилъ вѣтърътъ, туй разстояние не щѣхме да изминемъ въ три дни, понеже всрѣдъ тоя пѣськъ едва бихме могли да се видимъ единъ съ другъ. Нощъта пакъ въ синджиритъ преспахме на открито и следъ полунощъ керванътъ трѣгна, а ние — напредъ. Въ зори се качихме на камилитъ. Малко яздѣхме, понеже трѣбваше да изминемъ единъ високъ, пѣсчливъ хълмъ, гдето камилитъ, товарени съ тежки товари, вървейки по пѣська, изгубваха равновесието та товаритъ се поваляха по земята. Всички слѣзохме и пешкомъ изминахме пѣська. Отъ върха на тоя

голѣмъ хѣлмъ, далече въ едно равно поле, забелѣ-
захме зеленина съ нѣколко дървета.

Усилихме хода надолу и къмъ обѣдъ пристиг-
нахме при мѣстността Сая, гдето намѣрихме три ли-
вади съ зелена трева, нѣколко смокинени дървета и
единъ кладенецъ съ вода. Всрѣдъ една градина видѣхме
бѣла, висока кжща, съ кубе, кржгла врата безъ про-
зорци. Струваше ни се, че е теке. Обаче се лъжехме
— туй бѣше кжщата на единъ арабски първенецъ
(шеихъ). Въ тая пуста страна, гдето беднитѣ съ голѣми
мжчноти и съграждатъ хижитѣ си, тая кжща изглеж-
даше като палатъ.

Слънчевитѣ лжи падаха вече полегато, когато
тръгнахме по полето. Далечъ въ хоризонта виждахме
високи ридове — разклонения на Тагоновитѣ гори — и
струваше ни се, че сж обрасли съ зелени дървета. Съ
нетърпение бързахме да ги достигнемъ. На далечно раз-
стояние отъ насъ се движеха тукъ-тамъ араби. Тѣ въ
домоветѣ ли се прибираха или отиваха при стадата си,
туй не знаехме. Крадишкомъ ни изглеждаха, и като ги
изминемъ, по-внимателно се взираха въ насъ. Тѣ като да
се страхуваха отъ насъ — ивглеждахме имъ хора, как-
вито тѣ не сж виждали до тогазъ, а сжщо и ние се
страхувахме отъ тѣхъ. Късно вечеръта пристигнахме въ
едно дефиле, отъ дветѣ страни на което се издигаха,
отдѣлени единъ отъ другъ, стрѣмни каменисти ридове.
Офицеритѣ, като наблюдаваха лицата, които тайно ни
изглеждаха, усъмниха се много. При самия входъ на де-
филето при мѣстността Шаршара спрѣха кербана
и поставиха синжиритѣ ни. Всички полегнахме, а нош-
ниятъ патраулъ постоянно се движеше покрай насъ.
Подъ ясното небе слабитѣ сѣнки на стърчащитѣ голи
ридове имаха тайнственъ изгледъ. Сутриньта, 25 юний,
пакъ съ желѣзата бавно се възкачвахме по височинитѣ,

преуморени и изжеднѣли за вода. Въ подножието на единъ ридъ, при едно палмово дърво намѣрихме вода. Тамъ спрѣхме, за да ни извадятъ отъ вратоветъ желѣзата. Слънчевитѣ лъчи падаха вече вертикално, а ние, наредени въ редица двама по двама, бързо вървѣхме по една пространна, наведена плоскостъ. Тоя день бѣ извънредно много горещо. Първиятъ день съ синджиритѣ и при голѣмитѣ мъжи по пѣсъка ние малко внимание обръщаме на слънцето. Тоя день, освободени отъ синджиритѣ, бързахме да намѣримъ каквато и да е сѣнка. Около насъ тукъ-тамъ виждахме зеленени. Появиха се колиби отъ трѣска — белѣзи, че наблизу има хора — а по-сетне, следъ обѣдъ, пристигнахме въ малкия градецъ Тархуна. Сжщия день при насъ дойде градскиятъ лѣкаръ за да прегледа болнитѣ. Тѣ бѣха шесть души, почти всичкитѣ бѣха пострадали отъ слънчевъ ударъ. Нашитѣ лица, изгорѣли отъ слънцето, бѣха червени като жаръ.

Тархуна е малъкъ градецъ съ 50—60 къщи, между които има нѣкои модерно построени. Върѣдъ града има голѣмъ площадъ въ видъ на правоъгълникъ, покрай който сж наредени дюкянитѣ. На другия день, сжбота, бѣше пазарниятъ день. Ние бѣхме въ една отъ стаитѣ на правителствения домъ и презъ тоя день цѣлиятъ площадъ бѣше пълненъ съ хора. Далечъ отъ околността бѣха дошли араби и продаваха жито, плодове, животни, вълна и пр.

Въ Тархуна постоянно квартирува 100—150 души кавалерия. Третия день отъ пристигането ни, следъ обѣдъ тръгнахме отъ тоя градъ и докато изгрѣ месецътъ вървѣхме пеши презъ едно поле, обрасло съ изсъхнала отъ горещинитѣ трева. При мѣстото Батумъ ни дадоха вода отъ мѣховетѣ, качихме се на камилитѣ, пжтувахме цѣлата нощъ, другия день и другата нощъ, а на третия день сутринята пристигнахме въ града У р ф е л е,

първостепенъ околийски градъ. Отъ Тархуна до Урфеле вървѣхме денонощно много усилено и никжде не намѣрихме вода. Последната нощъ и последния день пѣтувахме изключително по скалисти мѣста. Нигде нѣмаше нито едно дърво, не видѣхме ни една тревица. Каква еднообразна картина отъ скалисти, стрѣмни ридове и сухи порои! Градътъ Урфеле е разположенъ върху два високи, скалисти хълмове. Двата хълма раздѣля една широка долина, въ която има много маслинени дървета и нѣколко кладенци за вода. Тая мѣстность представляваше голѣмъ контрастъ съ околността. Къщитѣ, съградени изключително отъ земя, приличатъ на сѣщински пещери и мѣчно могатъ да се различаватъ една отъ друга. На единъ високъ ридъ е правителствениятъ домъ, а до него казармата, въ която постоянно стоятъ 150—200 души пехота. Правителствениятъ домъ и казармата сж обградени съ стени, надъ които се развѣва знаме, а отъ къмъ северната частъ на крепостта върху стенитъ сж поставени два топа. Затворотъ е сѣщинско подземие, и вътре едва се забелѣзватъ затворниците, оковани въ желѣза. По-грозенъ затворъ не ще има въ цѣлата империя. На много километра около града освенъ камъни и скалисти ридове нищо друго не се забелѣзва. Ние престояхме два дена въ Урфеле. Денонощно съ желѣзата ние живѣхме въ една каменна ограда, вратата на която строго пазѣха двама часовои.

Не ни позволяваха даже по двора да излизаме. Освенъ това, макаръ да бѣхме въ населено мѣсто, не ни даваха достатъчно вода за пиене. Нощно време съ желѣза се повахме върху голата земя безъ всѣкаква покривка. Презъ тѣзи дни при насъ не се яви нито единъ отъ офицеритѣ. Ние бѣхме подъ разпорежданията само на стражаритѣ. Тѣ ни правѣха покупки

отъ града. Взимаха ни десетъ пѣти повече отколкото коштуваше всѣки купень предметъ, — тютюнъ, захаръ, кромидъ, хартия и пр. Тримата офицери и кавалерията останаха въ Урфеле, а ние на третия день пакъ тръгнахме по двама на една камила. Вървѣхме презъ цѣлата нощъ; утринъта, следъ като пекна слънцето, седнахме да почиваме подъ сѣнцитѣ на две-три дървета върху една суха поляна. Отъ тамъ продължихме пѣтя по едно равно поле, обрасло съ суха, бодлива трева и много храсталаци. Вsrѣдъ полето спрѣхме и нѣколко часа престояхме при мѣстото Софиджинъ. По това поле вървѣхме 10—11 часа безъ да видимъ какво дърво и нито единъ хѣлмъ. Почвата на голѣми пространства отъ това поле бѣше мека, а по повърхността ѝ имаше тънъкъ пластъ отъ земна утайка. Водитѣ, паднали презъ пролѣтнитѣ дъждове, вследствие на хоризонталното положение на земята нѣмало кжде да изтекатъ, една частъ отъ тѣхъ се изпарила отъ горещинитѣ, а другата бѣ попита отъ земята. Височината на житнитѣ растения, вече прибрани на купове, бѣше много голѣма. Останалата частъ отъ земята бѣше покрита съ висока, изсѣхнала вече отъ слънцето трева. Отъ всичкитѣ изминати мѣстности почвата на тая мѣстность е най-удобна за земледѣлие. Тукъ въ нужда и орисъ може да се обработва.

По нашитѣ мѣста най-хубавъ изгледъ има слънцето сутринъ, когато изгрѣва надъ нѣкоя гора и освѣтли по-високитѣ върхове. Тукъ изгрѣването на слънцето представя още по-омайна картина. Щомъ слънцето се появи на хоризонта, цѣлата земя се освѣтли като съ електричество, а полето взима по-красивъ изгледъ. Още при самия хоризонтъ то се вижда цѣлото, и слънчевитѣ лъчи, смѣсени съ земнитѣ изпарения, придаватъ му неописуема красота. То представлява единъ голѣмъ чер-

вень кръгъ, центърътъ на който ясно свѣти. Далечъ отъ насъ, въ непокрытитѣ съ трева мѣстности, гдето слънчевитѣ лъчи се отражаваха, струваше ни се, или по-добре ние бѣхме увѣрени, че виждаме нѣкое езеро. Храсталацитѣ и тревата на съседнитѣ мѣстности изобращаваха брѣга на туй езеро. Повърхността на почвата отъ далечъ никакъ не се различаваше отъ повърхността на водата въ тихо езеро. Колкото повече наближавахме, „водата“ бѣгаше, и следъ като изминахме полето съ очитѣ си видѣхме, че не бѣше вода. Огразилитѣ се слънчеви лъчи дохождаха право въ нашето око и ние виждахме тая странна илюзия.

Нагретитѣ вече слоеве отъ въздуха надъ сгорещената повърхность пречупватъ слънчевитѣ лъчи, че отъ далечъ изглежда като да се отразява въ повърхността на водата. Пътникътъ, омаломощенъ отъ жажда, гледа предъ себе си езера безъ да може да ги достигне. Нѣкои предмети въ пустинята при това природно явление иматъ съвсемъ другъ изгледъ и показватъ се несравнено по-многобройни отъ колкото сж въ действителность. Тая оптическа измама арабитѣ наричатъ „дьяволско море“, а пжтешественицитѣ — фата моргана. Фата моргана обръща единъ малкъ храстъ, въ палмова горица; отдѣлнитѣ парчета скали представя за градъ; изобщо всичкитѣ предмети, които сж предъ очитѣ на пътника, съ своитѣ колосални форми изглеждатъ чудовища, отъ които камилитѣ се боятъ. Пжтешественикътъ Русе-геръ при пжтуването си презъ нубийската пустиня често ималъ случай да наблюдава подобна прозрачность на въздуха. „На една прозрачна пѣсъчлива плоскость, разказва той, която ние минавахме, освенъ нѣколко отдѣлни една отъ друга планини, гдето не можахме да намѣримъ нито едно мѣсто за почивка, ние гледахме отъ 10 часа сутринята до 4 часа вечерята чудесна фата моргана.

Ние гледахме около насъ въ сухия пѣськъ много вода въ разнообразни видове: рѣки, езера, пространно море, което се вълнува отъ вѣтъра. Планинитѣ, разхвърлени въ пустинята, изглеждаха острови и по гладката повърхностъ на окръжаващата ни вода тѣ се отразяваха въ обратенъ видъ. По-нататъкъ отдѣлно стърчащитѣ скали изглеждаха ни съ помощта на нашето въображение кораби съ разпуснати платна, които напразно се мжчатъ да се помѣстятъ отъ мѣстата си. При много благоприятни обстоятелства тази прозрачностъ бѣше тѣй силна, щото ние се приближихме до изпречилитѣ се предъ насъ предмети на разстояние по-малко отъ сто крачки. Щомъ наближихме, цѣлото явление изчезна като по вълшебенъ знакъ, а предъ насъ се простираше само ситенъ пѣськъ. Какви адски мжчения причинява подобна прозрачностъ на нещастния пѣтешественикъ, който жадува за една глътка вода за да уталожить своята умора! Тази прозрачностъ е особено ясна къмъ обѣдъ. Ние останахме назадъ единъ часъ следъ кервана. Последниятъ бавно се движеше предъ насъ, камилиитѣ почнаха да ходятъ разпръснати една отъ друга, нѣщо което мѣстнитѣ жители особено обичатъ да правятъ, само ако мѣстото позволява, завчасъ ние видѣхме, че хората и камилиитѣ вървятъ на нѣколко метра високо въ въздуха, направо презъ водата. Колкото повече ги наближавахме, толкова повече тѣ спадаха по-низко и когато вече съвсемъ наближихме при тѣхъ, ние видѣхме, че камилиитѣ ходятъ по земята, тѣй както ние, а камиларитѣ бавно се движатъ около тѣхъ“.

При тая оптическа измама присъединява се и друга измама, предизвикана отъ чувствата вследствие болезненото състояние на пѣтниците. Често пѣти пѣтникътъ мисли, че той ходи между стени; той вижда мѣсто за почивка, градъ, и всичко това само въ своето въобра-

жение. Той слуша воденица, а това е тропотъ на нѣкой сждъ или шумъ отъ триенето на нѣкой каишъ отъ самаря. Той слуша, че шурти водата въ нѣкой потокъ: това е пѣсѣкъ, който се пренася отъ вѣтъра. Пжтникътъ има само една мисль — „прѣсна вода“, и отъ възбуденитѣ си чувства съ усиляването на своитѣ желанія той се лъже отъ впечатления, получени отъ тѣхъ. Даже чувството на вкуса, при много трескаво състояние, се излага на подобна измама. На единъ пжтникъ се случило да види, какъ единъ заблуденъ вече негръ, който билъ въ трескаво състояние, защото билъ увѣренъ, че предъ него има вода, черпѣлъ отъ нея съ ржцетѣ си и увѣрявалъ другитѣ, че тя е много студена. Въздухътъ, който поглѣщаль въ такъво едно трескаво състояние, смѣталъ за разхладително пиение.

Преди да пристигнемъ на мѣстото Касаръ ел-бинадъ (Момини палати), 4—5 часа ходихме презъ една пѣсѣчлива долина и за пръвъ пжтъ презъ пжтя видѣхме заселище отъ 15—20 палатки. Това бѣше селцето Нефетъ.

Въ единъ дълбокъ отъ 60—70 м. кладенецъ намѣрихме вода за пиене. Нигде по цѣлия пжтъ водата не бѣше толкова дълбоко въ земята. Въ сравнение съ околнитѣ мѣста кладенецътъ бѣше на едно много ниско мѣсто, обаче въ сравнение съ морското равнище ние бѣхме много високо. При кладенеца имаше три голѣми, сѣнчести дървета, подъ сѣнкитѣ на които престояхме докато слънчевитѣ лжчи почнаха да падатъ полегато. Дърветата, които срѣщяхме по пжтя отъ Тархуна до това мѣсто, бѣха всичкитѣ еднакви, отъ единъ и сжщи родъ. Това чадърсообразно дърво на арабски се казва ата и расте 8—10 м. височина и има гладка кора. Листата приличатъ на листата на сладката папратъ, съ малки миризливи цвѣтове, снабдени съ много тичинки,

стърчащи на върха на една влакнеста дръжка. Плодът е ягода. Предстоеше ни да минемъ едно разстояние по-голъмо отъ 110 километра, трѣбваше да минемъ мѣстности, обсипани изключително съ пѣськъ и камъни, гдето нѣма никакъвъ изворъ за вода. При трѣгването на кевана нѣкои отъ нашитѣ другари се опитаха да доближатъ до кладенеца, за да допълнятъ малкитѣ си мѣхове за вода, които постоянно носѣха съ торбитѣ за хлѣба върху гърбоветѣ си. За тая смѣлостъ на нѣкои отъ нашитѣ другари офицерътъ се разгнѣви до такава степенъ, че взе да бие всѣки, когото срещнеше предъ себе си. По примѣра на офицера почнаха и стражаритѣ, а камиларитѣ, между които имаше и нѣколко "души въ качество на милиция, мѣстни араби, само чакаха да се даде поводъ. Всички безмилостно почнаха да ни блѣскаятъ, като че ли откриха кой знае какъвъ заговоръ. Камилитѣ бѣха вече товарени, нѣкои бѣха се качили върху камилитѣ, други увиснати съ дветѣ рѣце на дългитѣ криви вратове на камилитѣ, мжчеха се да ги накаратъ да легнатъ върху земята, за да се качатъ върху гърба имъ, когато офицерътъ даде заповѣдъ да не язди никой, а всички да вървимъ пеши. Всички моментално слѣзохме отъ камилитѣ, обвързаха ни рѣцетѣ единъ за другъ съ вжжета, стражаритѣ нарамираха пушкитѣ и почнаха отдире ни да крещатъ: „имши, имши я гяуръ!“ . . Всички усилихме ходътъ, като да ни гони нѣкой; цѣлия день, цѣлата нощъ и на другия день постоянно ходѣхме. Втория день следъ обѣдъ минавахме едно голѣмо пространство съ купове отъ подвиженъ пѣськъ. Колкото и да се мжчехме да ходимъ бързо и съ туй да постѣкратимъ разстоянието, обаче пѣськътъ не позволяваше. Чакъ тогава офицерътъ благоволи да ни позволи да се качимъ на камилитѣ. Вечерята късно спрѣхме при мѣстото елъ Муедъ, гдето почвата бѣше твърда и ка-

мениста. Луната се изгуби вече задъ хоризонта. Нощта бѣше толкова тъмна, че едва се забелѣзвахме помежду си. Тукъ трѣбваше да пренощуваме. Ние, уморени и ожеднѣли за вода, търсѣхме поне да ни дадатъ почивка. Разположихме се на колело всрѣдъ каменацитъ, обкржжиха ни часовитѣ. Ние, следъ като хапнахме по едно-две парчета сухари, взехме опредѣления дѣлъ, половинъ кгр. вода на всѣкиго, легнахме да преспимъ. Презъ нощта почна да духа вѣтъръ. Повърхността на земята следъ заходжането на слънцето бѣше съвсемъ охладнѣла, а ние, безъ каквато и да е покривка, цѣлата нощ до зори, изложени на студения вѣтъръ, превивахме се, постоянно обвивайки съ кърпи поне лицето и ржцетѣ си. Презъ цѣлия пжтъ на никого отъ насъ не позволяваха да се приближимъ при дрехитѣ, нито пъкъ даже съ позволение не можехме да извадимъ отъ дрехитѣ си по нѣкой чувалъ или одѣяло, съ което да се покриваме нощно време. За всѣкакво приближаване изпитвахме камшика¹. . .

Всички стѣснителни мѣрки, всички произволи, които се вършеха върху насъ съ заповѣдъ на офицера и по прищевкитѣ на стражаритѣ, би се оправдали съ единъ или другъ претекстъ, обаче обстоятелството да не можемъ да вземемъ нѣкой чувалъ или одѣяло отъ дрехитѣ си, съ които да се предпазимъ отъ нощния студъ и вѣтъръ, ясно говорѣше, че искаха да измремъ, следъ като изпитахме всичкитѣ грозотии и ужаси на дългия и мжчителенъ пжтъ.

¹ Офицерътъ туй мотивираше съ обстоятелството, че ако всѣки почне да изважда по нѣщо отъ дрехитѣ, арабитѣ ще се възползватъ отъ това и презъ пжтя всичко ще изкрадатъ. Ако дрехитѣ ни не се развържатъ никакъ отъ насъ, въ Мурзукъ той камиларитѣ щѣлъ да държи отговорни.

Третия день следъ полунощъ при мѣстото Зъмъ-Зъмъ намѣрихме единъ кладенецъ, водата на който бѣше много солено-горчива. По никакъвъ начинъ не можехме да я пиемъ. Но жаждата не гледа както мжтната, нечиста, тъй и солено-горчивата вода. Напълнихме малките мѣхове отъ нея вода, оставихме ги вечерята отворени и сутринята водата малко изгуби отъ лошия си вкусъ.

На 5-й юний пристигнахме въ Бунджемъ, — малко селце съ 15—20 кжщи, покрай които има хубави палмови дървета. Това селце, разположено въ центъра на едно пространно пѣсъчливо поле, представлява като малкъ спасителенъ островъ въ това море отъ пѣсъкъ. Предъ самитѣ врати на кжщитѣ вѣтърътъ бѣше натрупалъ купове отъ пѣсъкъ, които по величината си надминаваха покривитѣ на кжщитѣ. Преди 25—30 години, — разправяха мѣстнитѣ араби, — това село било поголъмо, но отъ постоянното натрупване на пѣсъка, който по цѣли дни се разнася отъ вѣтъра въ разни посоки, жителитѣ напуснали селото и се преселили въ околнитѣ мѣста, по-сгодни за отгледването на стадата имъ.

Бунджемската долина е обградена отъ всички страни съ многобройни пѣсъчни хълмове, които отъ далечъ изглеждатъ като изкуствени окопи. Ослѣпителнитѣ слънчеви лжчи, които се отразяватъ въ гладката повърхность на дългитѣ жици отъ гипсъ и варовници, зле влияятъ на човѣшкото око. На много мѣста презъ пжтя има мидени чурупки (pecten), които ясно говорятъ, че почвата на тази мѣстность нѣкога е била покрита съ вода. Надъ бѣлитѣ хълмове отъ варовници се издигатъ други пѣсъчни ридове съ тъменъ цвѣтъ, които съ течение на времето малко по малко ставатъ на ситенъ пѣсъкъ, който вѣтърътъ носи въ разни посоки. Водата въ всички кладенци на тоя оазисъ не е приятна за пиене; освенъ

че тя е солена, но и действува разслабително, а това още повече изтощава пжтника, уморенъ отъ разни мжчноти и отъ оскждната храна. Жителитѣ обработватъ памука въ два вида: като храстъ и трева (*gossypium arboreum* и *perbaseum*). Слабата почва, обаче, не позволява да се обработва въ голѣми размѣри.

Сжщия день продължихме пжтя по полето. Втория день минавахме покрай скалисти ридове и пѣсчливи хълмове, и отъ мѣстото Семесъ до Адметъ, едно разстояние, което извървѣхме въ повече отъ 30 часа, по цѣлия пжть срещнахме голѣми пространства, въ които имаше селенитъ — богородичино стѣкло. Минералътъ излѣзълъ на повърхността на земята, сутринъ и преди захождането на слънцето чудесно хубаво отразяваше слънчевитѣ лъчи въ гладкитѣ си бѣли и като стѣкло кристали. Третия день пристигнахме при мѣстността Теметъ, гдето пакъ намѣрихме солно-горчива вода. Колкото неприятна и да бѣше за пиене, обаче ние я поглѣщахме, защото останахме почти безъ вода. Жадниятъ не прилича на гладния. Мжкитѣ, които се изтърпяватъ въ време на голѣма жажда, никакъ не могатъ да се сравнятъ съ мжкитѣ на гладния човѣкъ. Последниятъ чувствува само болки въ стомаха, а ожаднѣлиятъ чувствува толкова много мжки, че изгубва самочувствието. Който е опиталъ вкуса на хлѣба, когато е билъ много жаденъ за вода, всѣкога ще предпочете глада предъ жаждата.

Водата при Теметъ, види се, съдържахше разтопени много магнезиеви соли, които ѝ подаваха солно-горчивъ вкусъ и тя действуваше като силно разслабително лѣкарство. Презъ последнитѣ 15—16 дни, хранени съ сухари, нашитѣ стомаси бѣха изтощени и едва смиляха сухата храна. Колко голѣмо превъзходство има тоя цѣръ предъ всевъзможнитѣ разслабителни и чистителни

цѣрове, които препоръчватъ докторитѣ или продаватъ аптекаритѣ. Беднитѣ нѣма за какво да харчатъ пари за рициново масло, английска соль и пр. По-приятна на вкусъ, тая вода извършва сжщото дѣйствиe, както горнитѣ цѣрове, а даже нѣщо повече — не разслабва пищеварителния каналъ, както правятъ първитѣ. Ние на нѣколко мѣста по пжтя опитахме действието на тая вода и се увѣрихме въ нейнитѣ качества.

Петиятъ день откато тръгнахме отъ Бунджемъ, ние пжтувахме презъ една долина, отъ дветѣ страни на която се издигаха високи ридове, покрити съ дребни камъни. Нѣкои отъ тия ридове имаха много своеобразенъ видъ: върховетѣ имъ бѣха плоски съ прави жгли и отъ далечъ изглеждаха като да сж нѣкои укрепления. Следъ като изминахме тази поространна долина, предъ насъ се показва едно много равно поле съ бодлива суха трева, а далечъ въ хоризонта видѣхме зеленина. Това бѣше фезанската областъ — градинитѣ и пасбищата около градътъ Сокна. На 10 юлий сутринътъ единъ часъ преди да влѣземъ въ града поставиха ни пакъ желѣзата и вървѣхме по една мѣстность, повърхността на която бѣ много влажна и голѣмо пространство отъ която бѣше покрито съ една бѣла като снѣгъ кора. Това бѣ силитра.

Влѣзохме въ града, установихме се въ самия затворъ — една почти срутена кжща съ много стаи, които нѣмаха никакви прозорци, а по-скоро приличаха на подземия. Въ Сокна престояхме четири дни, денонощно съ желѣза на вратоветѣ ни. Нѣмахме възможность да приготвимъ каквото и да е топло ястие, за да се нахранимъ добре. Хранѣхме се както по цѣлия пжтъ — съ сухари, кромидъ, домати и чушки. Четири денонощия седейки на едно и сжщо мѣсто въ тѣзи полусрутени денонощия и отъ тежината на синджира, който като

нагърлица постоянно висеше на вратоветъ ни, ние бѣхме много повече изнурени отколкото при пжтуването си. Презъ деня съ хиляди мухи се движеха на около ни, безъ да можемъ да се предпазимъ да не ни хапять поне по лицето. Последнитѣ два дни въ стаитѣ, гдето живѣхме, се чувствувахе една отвратителна миризма. Съгласно съ заповѣдта на валията въ Триполи, Реджебъ паша, жандамерийскиятъ подпоручикъ Сунуси трѣбваше да ни придружи до Сокна. Отъ тамъ съ втора заповѣдь щѣха да назначатъ другъ офицеръ, който трѣбваше да ни заведе въ Мурзукъ. Първиятъ день туй се говорѣше, а на втория день положително научихме, че поручикътъ Мевлюдъ е вече тръгналъ отъ Мурзукъ съ едно отдѣление войска. Като научихме това, ние се много уплашихме, понеже трѣбваше да чакаме още 10—12 дни, докато да пристигне тоя офицеръ, вързани съ желѣзата като сжщински кучета. Мнозина бѣха болни, и ако останѣхме още нѣколко дни въ тѣзи подземия, ние всички щѣхме да се разболѣемъ опасно, а това много зле щѣше да се отрази върху насъ презъ по нататъшния пжтъ.

Гореспоменатиятъ жандамерийски офицеръ Сунуси е родомъ отъ гр. Мурзукъ. Младъ човѣкъ, съ сръденъ ръстъ, пълно телосложение, черна кожа, кждрави косми, много сериозенъ и хладенъ, — изглеждаше като лъвъ. Презъ цѣлия пжтъ, освенъ съ единъ-двама отъ насъ, съ никого друго не влѣзе въ разговоръ. Тоя офицеръ нѣколко години подъ редъ е билъ единствениятъ началникъ на фезанската жандармерия. Въ населението той вдѣхналъ голѣмъ страхъ, поради което всички незабавно изпълняваха неговитѣ заповѣди. Неговата дума бѣше законъ за населението. Чедо на своята страна, скроменъ и доста състоятеленъ, той е най-популярната личностъ въ Фезанъ. Гдето се

яви, на всѣкжде съ прѣстъ го посочваха. Той имаше многобройни привърженици, които го уважаваха и тържествено го посрѣщаха на всѣкжде. Обвиненъ въ нѣкое злоупотрѣбление, той една година преди нашето пристигане въ Триполи билъ арестуванъ въ Мурзукъ и подъ конвой откаранъ въ Триполи. Тамъ успѣлъ да се оправдае предъ военния съдъ, но валията не искалъ да му позволи тѣй скоро да стѣпи въ Фезанъ, за да не даде поводъ за нови оплаквания. Съ нѣколко дълги телеграми той сполучилъ да предразположи валията да позволи да ни придружи до Мурзукъ и да се види съ семейството си. Съ повторна заповѣдь, трѣгнала преди два дена отъ Мурзукъ, Мевлюдъ се повръща назадъ, а ние пакъ съ сѣщия офицеръ продължихме пътя.

До Сокна вървѣхме въ юго-източно направление, а отъ тукъ трѣгнахме право къмъ югъ. Следъ като изминахме 20—25 километра, далечъ предъ насъ видѣхме голѣми ридове, единъ отъ други по-високи и наредени въ редица отъ изтокъ къмъ западъ. Съвършено черниятъ изгледъ на тѣзи ридове следъ захождането на слънцето припомняше нашитѣ гори, покрити съ зелени дървета. Когато по нашитѣ мѣста минаваме покрай нѣкоя гора, чувствуваме хладнина и приятенъ вѣтръ; тукъ, напротивъ, почна да духа единъ много топълъ, юженъ вѣтръ. Сѣкашъ отъ всѣкжде бѣхме обиколени отъ нагорещени пещи. Въпреки голѣмата горещина нито единъ отъ насъ не се изпоти, — той бѣше горещъ и въ сѣщото време много сухъ вѣтръ. Южниятъ вѣтръ арабитѣ наричатъ къ бле. Жителитѣ въ топлиѣ страни, а особено жителитѣ въ пустинята отъ нищо толкова не се страхуватъ както отъ подобенъ вѣтръ. Колкото грозна картина и да представлява атмосферата въ пѣсчливитѣ страни, гдето силнитѣ вѣтрове, придружени съ още по-силни вихрушки, изпълватъ въздуха съ

дребенъ, на гледъ като бѣлъ димъ пѣсъкъ, — нищо не е за пжтника. Той може да се установи на едно мѣсто, като се предпазва само да не го обтрупа пѣсъкътъ. Но, при появяването и продължително духане на сухия вѣтъръ той съ нищо не може да се спаси. Единствената надежда за спасение той намира въ водата, която грижливо пази херметически затворена въ мѣхове. Обаче, въ тоя печаленъ за пжтника моментъ и водата става неговъ неприятель. Пропорционално съ силата и продължителността на вѣтъра тя изчезва, изпарява се, а пжтникътъ остава самъ, очудвайки се на природнитѣ стихии и люто прокліна своята сждба, която е предопредѣлила да бжде жителъ на пустинята или да се скита по пѣсчливитѣ топли страни. Обхваналия го гладъ той лесно премахва следъ като се нахрани съ палми, за които той не се грижи, щомъ веднажъ сполучи да ги постави въ торбата си, но противъ жаждата той не може да намѣри никакво срѣдство — той е безсиленъ. Изтърпяването на жаждата е единична мѣрка, съ която се измѣрва крепкостта на жителя въ пустинята. Единствениятъ вѣренъ спжтникъ презъ дългия пжтъ е камилата съ свойствената ѝ крепкостъ, да търпи нѣколко дни безъ храна и вода. Намъ ни предстоеше да изминемъ най-лошитѣ мѣста отъ нашия дълъгъ пжтъ — мѣста абсолютно безъ вода, много стрѣмни и съвсемъ неудобни за пжтуване.

Преди да излѣземъ отъ Сокна офицерътъ се разпореи телеграфически, щото да излѣзатъ нѣколко души отъ мѣстноститѣ съ вода, за да ни посрещнатъ на срѣдъ пжтя. Нашето число бѣше голѣмо. Ние бѣхме 82 души наедно съ жандармитѣ и камиларитѣ, а офицерътъ взе много да се безпокои, какъ ще изминемъ едно разстояние отъ петъ денонощия, безъ да намѣримъ нѣкъде вода. Следъ като съвършено се стѣмни, ние влѣзохме въ входа

на единъ голѣмъ проходъ. Камилитѣ, безъ оглави на главитѣ, ходѣха тамъ кждето искаха безъ да можемъ съ каквото и да е срѣдство да ги направляваме, щото да вървятъ една следъ друга. Намъ презъ цѣлия пѣтъ бѣше забранено да държимъ въ ржцетѣ си каквато и да е прчка или вжже. Като влѣзохме по на вжтре въ прохода, камилитѣ почнаха да се плашатъ отъ стърчащитѣ голи скали, една отъ друга съ по-своеобразенъ изгледъ. Щомъ като една отъ камилитѣ се подплаши, почва да скача, да тича, да реве, а туй дава поводъ и на другитѣ да тичатъ и реватъ. Отъ скачанието нѣколко товари съ сухари и два мѣха съ вода паднаха отъ камилитѣ на земята. Мѣховетѣ отъ напрежението на водата следъ удара отъ земята се скжсаха и водата се излѣ. Спрѣхме кервана поне да приберемъ сухаритѣ и повторно да натоваримъ камилитѣ. Офицерътъ се много разяри, свалиха ни отъ камилитѣ и обвързани съ вжжета единъ за другъ, на четири групи, вървящи на 150—200 крачки раздѣлени едни отъ други упжтихме се презъ тоя дълъгъ проходъ. Ние се нищо не дадохме поводъ за разгнѣвяването на офицера, но той като препаса по нѣколко камшика на нѣколко души отъ насъ, изпрати ни съ жандармитѣ пеши напредъ, а самиятъ съ камилитѣ и болнитѣ остана много далечъ и бавно вървѣше следъ насъ. Пѣтътъ бѣше препълненъ съ камъни и тръне, а ние усилено вървѣхме безъ да се спремъ нѣгде. Нѣкои отъ нашитѣ другари бѣха скжсали обувката си (балгитѣ) и ходѣха боси. Стжпалата на нозетѣ имъ се разраниха, та почти едва стжпваха по земята, препъвайки се о камънитѣ, които едва се забелѣзваха въ ношната тъмнина. Нея нощъ луната, това природно свѣтило въ пустинята, бѣше въ първата четвъртина, и докато да влѣземъ въ прохода тя се изгуби.

Отъ дветѣ страни на прохода на единъ два часа разстояние една отъ друга срѣщаме суходолища, и безъ да познаваме посоката на пѣтя нѣколко пѣти навлизахме въ тѣзи суходолища. Стражаритѣ крѣщатъ отди-ре ни, да извиемъ на лѣво или на дѣсно, обаче, ние, не познавайки арабския езикъ, мислѣхме, че ни хокатъ за да вървимъ по-скоро. Тѣ, види се, взимаха нашия бързъ ходъ като поводъ за бѣгство и се спускатъ съ пушкитѣ подире ни и бѣхтѣхъ когото сварятъ по гърба, нозетѣ и пр. Отъ бързия ходъ въ тъмнината и горещия вѣтъръ ние бѣхме почти всички омаломощени. Нѣколко пѣти помолихме стражаритѣ да се спремъ за да почи-немъ малко. Тѣ още повече се възмущаваха и пакъ намираха претекстъ да ни биятъ. Единъ часъ преди поя-вяването на зората ние спрѣхме при подножията на три високи, раздѣлени единъ отъ другъ ридове, гдето имаше единъ дълбокъ кладенецъ. Още последнитѣ две групи не бѣха се прибрали, първата и втората завчасъ заспахме.

Сутринтъ, като видѣхме високитѣ, черни ридове, покрити изключително съ черни като въгленъ камѣни, цѣлата околностъ изглеждаше ни за сжщин-ски черенъ гробъ. Толкова жалка картина стоеше предъ насъ, и ние просто се удивлявахме на тая страшна гледка. Следъ блѣсъка на слънчевитѣ лъчи и офице-рътъ съ кербана пристигна. Всички моментално научихме, че другарьтъ ни Никола Трайковъ, родомъ отъ гр. Би-толя, който болѣдуваше отъ слънчевъ ударъ, умрѣлъ. Той още въ Сокна, оставенъ безъ всѣкаква медицинска помощъ, бѣше изгубилъ съзнанието си и не се хранѣше. Ние въ синджиритѣ, а той предъ насъ, презъ всичкото време денонощно бълнуваше за своето минало. Той често извикваше тритѣ си мжжки дечица и съпругата си, разговаряше се съ тѣхъ, по нѣкога пѣеше, а следъ това съ часове охкаше безъ да можемъ съ каквото и

да е да му помогнемъ. Той често повтаряше злото, отъ което всички страдахме, — турската произволна властъ. Нещастниятъ, вече полумъртъвъ, постоянно говорѣше на себе си, че народътъ не се сгрупирва на едно, за да премахне турския режимъ. Физически много здравъ, на възраст 45 г., съвсемъ неграмотенъ, презъ своя животъ, види се, най-добре е схващаль това, и сега туй бѣше предметъ на неговитѣ предсмъртни бълнувания. Вследствие възпалението на мозъка му, при всичката му голѣма физическа сила той не можеше да се крепи върху камилата. Първитѣ нѣколко дни съ него яздѣше по нѣкой отъ насъ и го държеше да не падне. Обаче следъ като падна въ безсъзнание постоянно го обвързваха съ вжжета, за да не падне. Презъ последната нощъ, падналь въ предсмъртна агония, той постоянно викаль, — тѣй разправяха другитѣ болни, които придружаваха камилигѣ, а жандармитѣ, почти всичкитѣ бивши разбойници и крадци, озлобени, груби, безъ ни най-малко да уважатъ поне неговото човѣшко достоинство, немилостиво го били въ продължение на цѣлата нощъ. Топлиятъ вѣтръ и тѣзи безпримѣрни изтезания станаха причина по-скоро да умре. Неговиятъ студень трупъ обвисналь върху гърба на камилата, спрострѣхме върху земята. Лицето му, почернѣло и погрознѣло отъ предсмъртнитѣ мжчения, прѣститѣ на ржцетѣ почти сбрани на купъ, краката превити и вече сдървени като камъкъ, ни вдѣхнаха голѣма скърбъ. Такава е нашата участъ, казвахме си. На 14 юлий, 3 ч. следъ обѣдъ, неговиятъ гробъ, изкопанъ съ колове отъ дървета на върха на една висина, бѣше готовъ. Всички на чело съ свещеника, облѣченъ въ единствената свещеническа дреха, патрахиль, при пѣенето на подходящата въ случая молитва „св. Боже, св. крепки помилуй насъ“ носѣхме тѣлото на умрѣлия ни другаръ. Погребохме го.

Тоя денъ и цѣлата нощъ ние пѣтувахме презъ черни ридове, единъ отъ другъ по-високи, които изпъкваха предъ насъ. Пѣтътъ бѣше 5—6 дециметра широкъ, а отъ двѣтъ страни, колкото ни гледаше окото, повърхността на земята бѣше покрита съ черни камъни. Тѣ на всѣкъде тѣй бѣха разпространи като че ли човѣкъ нарочно ги е редилъ единъ до другъ. На далечно разстояние наистина срещнахме малки купове отъ камъни, но това бѣха белези, които пѣтниците постоянно поставятъ по пѣтя, за да указватъ посоката на пѣтя. По ребрата на тѣзи ридове ясно се забелѣзваше, че тѣзи камъни сж били земя, която, откъртена отъ дъждоветъ, раздробена по-сетне на парчета и отъ голѣмия слънчевъ пекъ бѣ се преобърнала на черни като вжгленъ камъни. Вѣроятно земята съдържаше много глина, и последната именно придаваше тоя черенъ цвѣтъ на камънитъ. Както по насъ препеченитъ тухли или керемиди по-черняватъ, сжщо тѣй бѣха черни тѣзи земя-камъни. Другата нощъ ние бѣхме вече на най-високото мѣсто на тѣзи ридове, отъ гдето се гледаше много надалечъ. Най-широкъ кржгзоръ имаше това мѣсто, обаче нощната тъмнина не позволяваше да се любуваме на тази гледка отъ непрекъснати черни ридове и долини. Ние бѣхме 670—700 метра надъ морското равнище, въ самитъ прегрждки на планината *Джебелъ есъ Сода*. Тази планина се издига на 180 м. надъ почвата и има величественъ видъ. Горнитъ слоеве отъ присѣтствието на желѣзо въ земята сж черни като вжгленъ. Цвѣтътъ пѣкъ на долнитъ слоеве е кафявъ или жълтъ. Върховетъ на планината лъщятъ като графитъ; тоя цвѣтъ на много мѣста е слабожълтъ, срѣщатъ се и много кафяви и жълти петна. Изобщо, споредъ думитъ на д-ръ Фогеля, цѣлото мѣстоположение при съвършеното отсѣтствие на животни и растения прилича на частъ отъ луната.

Тази планина е покрита съ жълтеникави варовници. Каменитѣ, макаръ и много твърди, бърже се раздробяватъ отъ влиянието на въздуха, дъжда и водата. Каменитѣ се чупятъ и се образуватъ вглѣбнатини. Вслѣдствие на това горнитѣ слоеве оставатъ безъ подпорка и като не могатъ да се задържатъ, съ тресѣкъ се събалятъ, сгромолясватъ се на долу, като образуватъ безбройни каменни парчета. Като почнахме да слизаеме на долу, мѣстата, обсипани изключително съ сѣщитѣ камени, бѣха много стрѣмни, а ние, възседнали на камилиѣ, едва се удържахме да не заспимъ. Случайно, ако малко се препъне животното, ние на парчета щѣхме да се намѣримъ въ дълбокитѣ пропасти, които бѣха около насъ. Камилитѣ измѣниха обикновения си бавенъ, но съ голѣми крачки вървежъ, — тѣ почнаха да вървятъ побавно и съ по-малки. Въпрѣки голѣмата тежестъ (200—250 килограма), съ която всѣка бѣше товарена, тѣ предпазливо вървѣха. Тѣ добре схващаха опасността. Камилата при всичкитѣ ѣ превъзходства, които има надъ другитѣ домашни животни, най-важното ѣ това, че тя е много разумно животно. Камилата носи тежестъ два пѣти по-голѣма отъ оная, която може да носи най-якиятъ конь, търпи 5—6 дни безъ вода и храна, храни се съ много оскѣдна храна, замѣнява вола или бивола при обработването на земята, дава добро млѣко, а най-сетне служи за храна на човѣка, понеже месото ѣ е хранително и добро.

Другия день нѣколко часа презъ най-голѣмата горещина престояхме въ една поляна, гдето тукъ-тамъ имаше купове суха бодлива трева. Вечеръта тръгнахме пакъ и пѣтувахме цѣлата нощъ, като постоянно палѣхме огньове отъ сухата трева, която носѣхме съ насъ, съ цель да не се разминемъ въ тъмнината съ излѣзлитѣ на среща ни хора съ вода. Сутринъта до 10 ч. минавахме

едно пространно равно поле съ набитъ пѣськъ, смѣсенъ съ малки камъчета. Тая равнина бѣше много по-пространна отъ полето при *Софиджинъ*, обаче нѣмаше абсолютно никаква трева. Нигде не можахме да съгледаме поне едно сухо дърво, поне една тревица по земята. На всѣкжде — пѣськъ и камъчета. Мѣстото много спомагаше за ходене, обаче изтощени отъ безсъница презъ последнитѣ две нощи, ние едва се люлѣхме. Следъ като пжтувахме последнитѣ две нощи безъ да преспимъ, тая сутринъ, като се поздравлявахме съ настъпилия день, виждахме лицата си съвсемъ измѣнени. Побледнѣли, даже жълти като свещъ, ние не приличахме на живи същества. Гладътъ, жаждата, а най-вече безсъницата до толкова бѣха измѣнили цвѣта на лицата ни. Колкото гладни и да бѣхме, никой не мислѣше за хлѣбъ, всички гледахме какъ по-бърже да уталожимъ жаждата си. Опитвахме сухо кафе, смѣсено съ вода, лимонена киселина, но нищо не спомагаше. Ние, макаръ временно и да пропждахме жаждата, тя следъ кратко време пакъ се явяваше, а ние я чувствавахме още по-силно. Бързахме да видимъ нѣкое дърво, подъ слабата сѣнка на което да престоимъ нѣколко часа, обаче напраздно.

Като вървѣхме по-нататкъ въ сухото поле, внезапно първитѣ камили почнаха да вървятъ въ друга посока. Всичкитѣ повдигнаха главитѣ си като гжски въ вода. Нѣкои отъ камитѣ даже взеха да скачатъ, постоянно отдалечавайки се отъ първата посока. Туй нѣщо обърна вниманието ни. Но още всички не знаехме причината за това внезапно раздвижване и отдалечаване на камитѣ. Малко по-сетне на страна отъ насъ видѣхме скелети на нѣколко умрѣли камили. Бѣли кости, ребра, черепи, копита и пр. Това зрелище не ни разтревожи толкова, колкото разтрепери камитѣ. Защо тъй? Вѣроятно ка-

милитѣ — вѣчни каторжници въ пустинята — по-добре отъ насъ схващаха условията, при които пжтувахме. Бѣлитѣ кости, които тѣ видѣха въ пѣсѣка, бѣха за тѣхъ нѣми букви, иероглифи, въ които четѣха собствена си сждба. Камилитѣ сж животни, както всички други, обаче съ своята крепкостъ, съ своята съобразителностъ, съ своето постоянство и усърдие, а най-сетне съ своята чувствителностъ всички ни очудваха. Ако трѣбваше да благодаримъ нѣкому за направена услуга или избѣгнато нещастие презъ пжтя, по-право бѣха тѣ и само тѣ. Ние бѣхме въ ногтитѣ на тирания, само тирания изпитвахме презъ време на живота си въ тая гореща страна, но въ сжщото време, уви! какъвъ позоръ — и ние сами бѣхме тирани. Каква ирония, какво изобличение за словесното животно-човѣкъ — вѣнца на животинското царство!

Къмъ обѣдъ ние приближихме нѣколко дълги купове отъ подвиженъ пѣсѣкъ, натрупанъ, види се, отъ вѣтъра всрѣдъ полето. До тоя пѣсѣкъ намѣрихме две греди отъ телеграфни стълбове, захвърлени като непотрѣбни. За тѣхъ привързахме своитѣ платна (чаршафи и одѣяла) за да избѣгнемъ смъртоноснитѣ, вертикално падащи върху земята слънчеви лжчи. Съ голѣми мжчноти едно пространство отъ 9—10 кв. метра биде покрито съ сѣнка. Тамъ се настанихме всинца. Презъ тоя день имаше голѣма горещина. Много по-горещо бѣше отъ 25 юний, деня, когато пристигнахме въ Тархуна. Натѣпкани като сардели подъ платното, което не позволяваше на слънчевитѣ лжчи да падатъ прѣко върху насъ, ние забравихме даже да ядемъ. Нѣкои се опитахме да ядемъ, обаче хлѣбътъ стоеше сжщо като прѣстъ въ устата ни. Атмосферата бѣше гореща, слънцето сжщо като разтопено металическо кълбо стоеше високо въ ясното небе, температурата

48°, ни най-малъкът вътрецъ, отъ заслѣпителната светлина на пѣсъка очитѣ ни болѣха, а жаждата преголѣма. Телесната ни топлина не бѣше нищо въ сравнение съ температурата на въздуха. Нѣколко души отъ насъ припаднаха. Непрекъснато тѣ се бѣхгѣха по гръдитѣ, обезваха ржцетѣ, главитѣ си и стояха като примрѣли. Не знаятъ да кажатъ отъ какво пѣшкатъ. Съ голѣми молби взехъ отъ офицера 1—2 оки вода, напиха се, уталожиха жаждата и дойдоха на себе си. Едва тѣ успокоени, паднаха още нѣколко други. Всички втречено се изглеждахме едни съ други. Не знаехме, какво да правимъ и какво да говоримъ. Най-мжжественитѣ отъ насъ изгубихме бодростта си.

— Г-нъ офицеръ, моля ви, дайте още малко вода да се напиятъ още тримата паднали другари.

Офицерътъ, разположенъ подъ отдѣлна палатка, пие току що издоеното прѣсно млѣко отъ една камила, надмѣнно отговори:

— Махни се, вода нѣма.

— Ето вода има въ мѣховетѣ, тя е за всинца ни. Най-сетне вие сте отговорни . . .

— Казвамъ ти, махни се и седни на мѣстото си.

Азъ, съ движущи устни, се упжихъ къмъ подалитѣ ни другари, за да видя, въ какво състояние се намиратъ.

Следъ малко офицерътъ ме повика при себе си. Затичахъ се веднага. „Вземи това малко шише, пусни нѣколко капки отъ тая вода върху дланьта на ржката си, иди по-бързо и накарай падналитѣ да смърчатъ тоя цѣръ“.

Моментално изпълнихъ заповѣдта. За голѣмо очудване тѣ се посъвзеха, но все още лежаха на земята.

Всички, облѣни въ потъ, на части излизахме отъ „палатката“ и стояхме вѣнъ отъ нея по 1—2 минути.

Привидно усещаме известна прохлада, обаче голѣмиятъ слънчевъ пекъ не позволяваше да стоимъ повече. Отъ далечъ движението на въздуха надъ повърхността на почвата имаше изгледъ на нагорещенитѣ пластове отъ въздуха надъ единъ купъ отъ добре нагорѣли вжглища. Колкото по-радостенъ изгледъ има слънцето сутринъ, когато се появи на хоризонта, толкова по-грозенъ и печаленъ изгледъ има то, когато се изкачи най-високо въ небосвода. Отъ горещината и голѣмата жажда устнитѣ ни бѣха изпукали, а бърнитѣ доста развити. Съ изгорени отъ слънцето лица, попукани и изпъкнали бърни ние приличаме на сжщински араби въ миниатюръ.

Тоя день имаме 12 мѣха съ вода, всѣки съ 30—35 кил. вода, а ние търпѣхме за една капка вода. Постоянно по пжтя ставаше подобно нѣщо. По-сетне запитахъ офицера, защо не ни дава да приемъ вода, когато има на разположение толкова много.

„Страхувамъ се отъ нѣкой топълъ вѣтъръ“ — отговори той. „Всѣкога трѣбва да държимъ поне за единъ два дена вода въ резерва. Въ случай, че не ни посрещнатъ съ вода, едва ще ни стигне тая вода, която е въ мѣховетѣ, докато да пристигнемъ до най-близкия кладенецъ. Виждашъ ли тѣзи мѣхове? Въ случай, че се появи кѣбле, нѣмайки предпазителни вещи, напр. ковчези, рогози и пр., съ които да покриемъ мѣховетѣ, всичката вода, която е въ тѣхъ, въ най-кратко време ще изчезне, а ние ще останемъ безъ вода. Това мѣсто се казва рамля-й-кебиръ (голѣмиятъ пѣськъ). Тукъ преди 11 год. едно цѣло отдѣление войници, отивайки за Мурзукъ, изгубва пжтя, лута се единъ день и една нощъ докато да намѣри посоката на пжтя, на втория день появилъ се топълъ вѣтъръ и тѣ всичкитѣ измрѣли за вода“.

Мѣстото, гдето спрѣхме тоя день, нѣмаше специално наименование. Ние го нарекохме мѣсто на припадъци... Слънчевитѣ лъчи вече падаха доста полегато. Офицерътъ грижливо изгледа мѣховетѣ, заповѣда да отворятъ три отъ тѣхъ и на всички ни даде по единъ килограмъ вода да се напиемъ. Нѣкои изпиваха цѣлата на веднажъ, а други оставаха по една частъ отъ нея въ малкитѣ ни мѣхове, които носѣхме по единъ, за двама или трима, на рамената си. Водата бѣше вмирисана. Тя по миризмата въ нищо не се различаваше отъ сѣроводорода. Тя бѣше толкова гнусна за пиене, но по неволя като я поглѣдахме, цѣлиятъ ни организъмъ се разтърсваше. Една отъ причинитѣ за по-бързото разваляне на водата бѣше обстоятелството, че мѣховетѣ бѣха съвсемъ нечисти и устията имъ бѣха постоянно затворени. Слънцето се скриваше вече задъ хоризонта, когато ние напуснахме това мѣсто и далечъ почти въ самия хоризонтъ забелѣзахме 3—4 черни точки. Най-напредъ тѣ изглеждаха като да стоятъ на едно мѣсто. По-сетне нѣкои отъ насъ, които бѣха съ по-силно зрение, забелѣзаха, че се движатъ. Всички, арестанти, стражари и камиларитѣ започнахме живо да водимъ препирни помежду си. Едни казваха, че това сж камъни, други настояваха, че това сж двамата служащи по телеграфната жица, ходятъ да поправятъ жицата. Трети предполагаха, че това сж камилитѣ съ вода, които по разпореждането на офицера сж излѣзли да ни срещнатъ.

А. Азъ казвамъ това сж камъни.

Б. Не, това сж камили съ вода.

А. Обзалагамъ се... на петъ парчета сухари... едно кило захаръ... десетъ гроша пари.

Б. Не. Ако това сж камили съ вода, ще взема твоя дѣлъ, който ще ти се падне отъ нея. Съгласенъ ли си?

А. Добре; приемамъ.

А бе не ставай... вземи хлѣба, паритѣ или захарѣта. Кой ще ти даде тукъ да му изпиешъ водата, отговарятъ други още по-заинтересовани.

Най-сетне офицерѣтъ насочи бинокла и забѣлеза, че това бѣха три камили, придружавани отъ двама араби. Всички се раздвижихме. Общи смѣхове и шеги. Вода въ пустинята, това е най-голѣмата надежда за спасение, най-голѣмото благодѣяние. Това е, ако щете, манна, паднала отъ небето.

Положението, въ което бѣхме изпаднали, караше ни да гледаме на паритѣ, дрехитѣ, украшенията и пр. като на нѣща съвсемъ непотрѣбни, суетни. Ние се мъчихме само да запазимъ живота си, а за туй ни трѣбаше преди всичко вода, а сетне хлѣбъ.

Следъ като се срещнахме, веднага новопристигналата вода я подѣлиха на всички по равно. Ние, стражаритѣ, камиларитѣ всички взехме по два килограма вода и съ нея трѣбваше да преминемъ нощѣта и другия день до обѣдъ. Цѣлата нощъ пакъ пжтувахме безъ да спимъ. Цѣлата нощъ яздѣхме на камилитѣ, за да вземемъ по-голѣмъ пжтъ. По двама на камила, възседнали върху остриятъ ѝ гърбъ, ние въ продължение на 10—12 часа, а нѣколко пжти и 18 часа (при Зем-Земъ и първитѣ два дена, следъ като излѣзохме отъ Тархуна) вървѣхме. Отъ дългото яздѣне на камилитѣ кокалитѣ ни се схванаха. Тая бѣше една отъ причинитѣ следъ глада, жаждата и безсъницата, щото всѣки пжтъ, когато пжтувахме цѣлата нощъ, на другия день лицата ни взимаха печаленъ изгледъ и се чувствувахме до последна степенъ изтощени. При залѣзването на слънцето, по заповѣдъ, слизахме отъ камилитѣ за 10—15 минути, колкото да идемъ по нужда, сетне пакъ се качвахме и на никого вече не се позволяваше да слиза отъ камилата. Слизането бѣше строго забранено, а нарушителя пребиваха съ камшикъ и юм-

ручни удари. Не позволяваха да слизаме отъ камилитѣ съ цель да вземемъ по-голѣмъ пѣтъ. Ние можехме следъ 5—6 часа пѣтъ да слѣземъ отъ камилитѣ и, за да се раздвижимъ, да ходимъ нѣколко часа пеша. Обаче туй не се практикуваше, понеже при качването и слизането отъ камилитѣ керванътъ трѣбваше да спира, а съ туй спиране изгубвахме време. Нѣкои отъ насъ въ тая мѣрка съзираха голѣма неразпоредителность и непрактичность на офицера, но лѣжеха се. Това се налагаше отъ обстоятелствата, при които пѣтувахме. Ние бѣхме арестанти, а не бѣхме туристи, снабдени съ необходимитѣ удобства. Едни отъ насъ нѣмаха обуца, други слаби, трети болни, а повечето, претоварени съ торби, не можехме, както трѣбва, да вървимъ. Най-сетне, ние вървѣхме дълъгъ пѣтъ, а не правѣхме разходка за развлѣчение. Нѣкои, по-ловки отъ насъ, когато пѣтувахме презъ цѣла нощъ, спѣха върху камилатъ. Ние яздѣхме, както казахъ, всѣкога по двама на една камила. Пѣтувайки, единиятъ спи, а другиятъ го крепи съ дветѣ рѣце. Сетне пѣкъ другиятъ спи съ съдействието на първия и т. н. Нѣкои успѣшно свършваха тѣзи размѣнявания, обаче повечето безъ да щатъ заспиваха, а следъ туй веднага и двамата се намираха на земята, обвинявайки единъ другиго докато да пристигнатъ стражаритѣ-часови съ камшицитѣ. Ние представяхме разни претексти за „слизането“, като казвахме, напр., че животното се сплаши отъ нѣщо, самарътъ се изкриви, падна ни фесътъ, торбата, най-сетне кесията за пари и пр., обаче недовѣрчивитѣ араби не разбираха това. Пѣкъ, ако щете, не можехме да имъ обяснимъ, защото още никой отъ насъ не знаеше да говори арабски. Пакъ ни накарваха да се качимъ на камилитѣ, но вече съ часове бѣхме будни, защото камшичните удари по лицето, гърба или главата, макаръ по нѣкога и да не оставяха следи по лицето или рѣцетѣ, ние ги

чувствувахме по-дълго време. Презъ последната нощ ние изгубихме пѣтя, и нѣколко часа предъ зори се лутахме всрѣдъ високитѣ пѣсѣчни дюни на Рамля-и-Съгъръ. Камилитѣ почти до половина потъваха въ пѣсѣка и съвсемъ бавно се движеха. Обаче зората ни спаси. Всички слѣзохме отъ камилитѣ, почнахме да вървимъ пеши, но пакъ вързани за ржцетѣ съ вжжета въ три отдѣлни групи. Ние бѣхме всредъ пустинята, абсолютно бѣше изключена всѣкаква вѣроятностъ за бѣгане. Обаче офицерътъ и стражаритѣ още не ни вѣрваха. Ние бѣхме много зле препорѣчани още въ Триполи като хора, всѣки отъ който е убилъ по нѣколко турци, и като хора ужасни престѣпници — „шериръ джанилеръ“. Ние, възползувани отъ сутринната хладина, усилихме вървежа. Следъ малко сънътъ пакъ ни обхвана. Опитахме се да говоримъ, за да го премахнемъ, обаче и въ туй не успѣхме, — устнитѣ ни бѣха съвсемъ засъхнали, че едва съ низѣкъ гласъ говорѣхме. По-нататѣкъ нѣкои отъ другаритѣ, вървѣйки по пѣсѣка, постоянно се блѣскаха въ единъ или въ другъ съсѣдни до тѣхъ другари. Какво правѣха тѣ? Най-напредъ и ние самитѣ не знаехме. Посетне явно бѣше, че тѣ ходейки спѣха! Въ туй, не зная, ще повѣрватъ ли или не психолозитѣ, физиолозитѣ. Обаче това изпитахме по пѣтя и много очуди всинца ни, какъ е възможно човѣкъ да ходи и въ сжщото време да спи. Нѣщо невѣроятно, наистина. Обаче това бѣше истина. Нѣкои отъ насъ тая заранъ нѣколко пѣти въ продължение на 4—5 минути заспиваха. Пишущиятъ тѣзи редове изпитахъ това. Никога презъ живота си не бихъ повѣрвалъ, ако нѣкой се опитахе да ме увѣрява, че това е възможно. Обаче опитътъ ме убеди. Привеждамъ тоя фактъ, за да си представите, колко голѣма бѣше нашата умора отъ продължителната безсъница всрѣдъ пустинята.

Слънцето пекна, а ние още вървяхме, и у никого нѣмаше нито капка вода. Питахме, имали наблизу вода, арабитѣ отговаряха — фи гърѣбъ (има близу). Хж тукъ, хж тамъ, едва следъ 5—6 часа намѣрихме вода. Арабската дума гърѣбъ изказва понятие, противоположно на нашата дума близу. Като ги питахме, има ли наблизу заселище, село или градъ, тѣ отговаряха: фи гърѣбъ, а това е 1—2 дни пжтъ. Имали наблизу вода: зейнъ фи гърѣбъ (да, има, близу), а това означаваше 4—5 часа пжтъ. Тѣй е и по насъ. Селскиятъ часъ не е ед-накъвъ съ градския. Арабскиятъ часъ е по-голѣмъ отъ часа на нашия селянинъ.

Къмъ обѣдъ ние слизахме отъ единъ високъ ридъ, а предъ себе си гледахме нѣколко палмови дървета. Това бѣше единъ малъкъ оазисъ, гдето имаше вода. Мѣстото се казваше Умъ Мурабутъ (синътъ на Мурабута). Въ подножието на рида всрѣдъ пѣсѣка намѣрихме единъ трапъ съ вода. Напихме се достатъчно, а следъ това се нахранихме съ сухари, достатъчно напоени съ вода, меки като топълъ хлѣбъ, извадихме отъ торбитѣ си пиперъ, лукъ, домати, захаръ — гощавахме се, а следъ това подъ дебелата сѣнка на палмитѣ преспахме даже 2—3 часа. Презъ това време камиларитѣ напоиха камилитѣ, които не бѣха още пили вода следъ като тръгнахме отъ кладенеца Гѣтфа, гдето погребохме умрѣлия си другаръ. Грижливо напълнихме до върха малкитѣ си мѣхове, които носѣхме постоянно окачени съ една връвъ презъ рамо на дѣсно или на лѣво. Арабитѣ ни увѣряваха, че по-нататъкъ всѣки день ще намираме вода по пжтя, обаче ние не ги вѣрвахме. На върха на горепоменатия ридъ имаше единъ голѣмъ гробъ, надъ който се развѣ-ваше едно почти отъ парцали бѣло знаме. Това бѣше гробътъ на единъ прочутъ въ тѣзи мѣста арабски шейхъ, който въ минали времена се отличилъ съ много голѣми

добрини, правени отъ него на мѣстното население. Много години сж минали отъ смъртта на тоя арабски шейхъ, но жителитѣ съ голѣмъ интересъ разправяха за него. Тѣ възхваляваха неговото мъжество, неговия характеръ и приказваха трогателни приказки за неговата смъртъ въ време на едно сражение съ друго, враждебно племе (кабиле), което нападнало жителитѣ на тоя оазисъ съ цель да ограби имотитѣ и хване въ пленъ победенитѣ. Преди 40—50 години, разбойнишки банди, понѣкога и цели племена (кабилета) нападали друго, на тѣхъ враждебно племе, ограбляли имота, а следъ туй пленявали жителитѣ (жени и деца) по тѣзи мѣста и явно сж ги продавали по пазаритѣ като роби (койлета). Тоя арабски шейхъ (главатаръ на племе или родъ), херой на миналото, бѣше станалъ светецъ за тѣхъ. Всѣки пжтникъ, като мине, спира се надъ гроба и бѣбри таинствени молитви. Дали той възнася благодарствени молитви къмъ Всевишния за изминатия пжтъ или отправя своитѣ молитви за успокоение душата на починалия светецъ, — туй не знаехме.

Въ всека страна народътъ знае да цени дѣлата на заслужили негови чада. По насъ тържествено откриватъ паметници, държатъ надгробни речи, редовно правятъ молебень за успокоение душата на умрѣлия, а тукъ единственото възпоминание е кратковременно спиране на пжтниците при гроба на починалия херой. Тукъ нѣма величествени паметници, прочувствени речи и прекрасни цветя, а натрупани камъни — скромень гробъ. Отличително е, че повече подобни гробове сж на високи мѣста, близу до които има вода.

Когато напустнахме Умъ Марабутъ, трапътъ бѣше съвършено изчерпанъ. Това даде поводъ на офицера да ми каже, че ако случайно преди насъ да бѣше миналъ нѣкой керванъ или ако да бѣ нѣкой по-силенъ вѣтъръ напълнилъ съ пѣсъкъ тоя трапъ, какво щѣхме да правимъ, ако да бѣхме изхарчили водата, която носѣхме съ себе си.

На 17 юлий късно вечерята пристигнахме въ градеца Зъгънъ. Тъй като бѣше вече много късно, ние останахме да пренощуваме вънъ отъ града на открито, въ пѣсѣка. Времето бѣше добро, пѣсѣкътъ още топълъ, че много угодно бѣше за спане. Освободени отъ вжжето и синджира, всички легнахме „свободно“ да спимъ цѣлата нощъ, защото и презъ утрешния день щѣхме да престоимъ въ тоя градъ. Къмъ полунощъ внезапно чухме писъкъ. Мнозина се събудихме. Какво е това? — попитахме часовоя.

— Единъ скорпионъ (акрапъ) ухапалъ крака на едного отъ спящитѣ стражари.

Следъ малко другъ скорпионъ ухапа и едного отъ нашитѣ другари. И двамата едновременно охкаха. Съобщихме на офицера въ града. Веднага той самиятъ дойде при насъ. Краката и на двамата силно стегнаха съ вжжета, за да не може свободно да минава кръвта на долу къмъ стѣпалото. Вжтре въ десетъ минути краката и на двамата много отекоха. Донесоха отъ града една тенекия съ гасъ, поставиха и двамата ужиленитѣ си крака вжтре въ течността и тъй стояха 1—2 часа. Следъ това премахнаха гасъта и намазаха цѣлия кракъ съ една бѣло като масло смазка. Болкитѣ спрѣха. Тѣ се поуспокоиха. Сутринъта, макаръ още да страдаха, тѣ вече полека стѣпваха върху земята.

Скорпионитѣ сж много разпространени въ тази страна. Живѣятъ низко подъ пѣсѣка или подъ каменитѣ. Когато нѣкой ги наседне или раздвижи пѣсѣка, тѣ лесно се изхлѣзгатъ съ краката и корема си, излизатъ върху повърхността на пѣсѣка и ухапватъ човѣка или животнитѣ, покрай които се намѣрятъ. И тѣ представляватъ една отъ второстепеннитѣ опасности при пѣтуването или живѣнето на жителя по пустинята. Често пѣти тѣ влизатъ и по стаитѣ на кжщитѣ и съ отровната жидкостъ,

която изпускатъ отъ опашкитѣ си, умъртвяватъ хора съ по-слабъ организъмъ, а особено малкитѣ деца, които обикновено носятъ само една платнѣна риза върху тѣлото си и презъ цѣлата година ходатъ боси, както всички бедни араби, селяни или граждани, по тѣзи мѣста. Нѣколко пѣти ние въ затвора покрай леглата си намирахме скорпиони, които веднага умъртвявахме за да избѣгнемъ всѣкакво нещастие, което биха ни причинили тѣзи денонощни опасни врагове на човѣка. Най-сигурното сръдство противъ тѣхъ всѣкога е пѣтникътъ да не спи или седи върху пѣсѣка или земята, ако не е покритъ съ вълненъ платъ (ахрамъ), който е и характерната, а за беднитѣ единствената горна дреха на всички жители въ топлитѣ страни. Мѣстнитѣ жители употребяватъ и нѣкои лѣкарства, приготвени отъ разни треви, смѣсени съ прѣсно масло, обаче не сж всѣкога спасителни, особено ако пострадалиятъ е съ по-слабъ организъмъ. Характерното е, че при подобни случаи, когато нѣкой пострада отъ скорпионъ, не отива при всевъзможни баячи, както правятъ по насъ селянитѣ, когато имъ се случи да ги ухапе змия, а немедленно се лѣкуватъ съ цѣрове, макаръ и несигурни, но въ спасителността на които арабитѣ много вѣрватъ. Самата природа, види се, ги кара да бждатъ по-добри, по-сериозни въ време на нещастия. На другия день отъ побогатитѣ кжщи въ тоя градецъ ни донесоха даромъ по едно-две парчета хлѣбъ и нѣколко паници съ ястие. Цѣлия день престояхме въ тоя градъ, затворени въ една пуста кжща съ 3—4 стаи-зимници. Прикрити отъ слънцето, ние почивахме на сѣнка. За вода и хлѣбъ вече не се грижехме. Следъ 24—26 дена, отъ какъ излѣзохме отъ затвора въ Триполи, ние вече свикнахме съ по-малкитѣ мжноти, които сръщахме по пѣтя. Обаче презъ най-последнитѣ дни отъ пѣтуването си пакъ трѣбва-

ше да се занимаваме съ една съвсемъ неделикатна работа, да чистимъ главитѣ, дрехитѣ и тѣлото си отъ човѣшкитѣ паразити, вжшкитѣ, които ни бодѣха като сжщински игли. Наредени въ редица покрай стенитѣ на оградата, всички съ наведени глави, старателно преглеждахме всички гънки на ризитѣ, гащитѣ и останалитѣ си дрехи. Едни вече привършили „ловътъ“, лѣгатъ да спятъ, други ставатъ, за да подкачатъ работата на първитѣ.

Вечерята въ 5 ч. тръгнахме и следъ 10—11 часа пжтъ пристигнахме въ селцето Тъмърхиндъ. Тоя оазисъ е най-хубавиятъ отъ всичкитѣ други, които видѣхме по пжтя. Въ околността има много градини, окичени съ високи и хубави палмови дървета, плодоветѣ на които бѣха вече узрѣли и както по качество тѣй и по количество надминаваха дърветата въ другитѣ оазиси. Оазисътъ носи името Тъмърхиндъ сир. индийски палми, отъ хубавитѣ палмови плодове. Последнитѣ сж отлично възпѣти въ народнитѣ пѣсни на арабитѣ. Следъ като напуснахме Тъмърхиндъ следъ полунощъ спрѣхме, на едно мѣсто въ пѣсѣка. Тая нощъ подъ ясното небе, прозраченъ въздухъ и свѣтла мѣсечина, мѣстността имаше особенъ изгледъ. Картината, която представя по насъ земята, когато е покрита съ дебелъ снѣгъ, а небето е ясно, и месецътъ свѣти, сжщата се представи предъ насъ. Само че снѣгътъ тукъ се замѣняваше отъ дребенъ, сжщо като него бѣлъ пѣсѣкъ. Тукашната природа има това превъзходство, че вмѣсто студения вѣтръръ, тукъ чувствувахме тихъ и прохладенъ, приятенъ вѣтръръ.

На 20 юний сутринята пристигнахме въ града Себа. Вънъ отъ града бѣха излѣзли жени, деца, мъже да ни посрещнатъ. Тѣ въ сжщность посрещаха офицера, като тѣхенъ познатъ и роднина, понеже се връщаше оправданъ отъ Триполи. Но и ние покрай него влизахме въ тържеството. Вървѣхме по

двама въ редица. Отъ дветѣ страни вървѣха женитѣ и момитѣ и пѣха съ високъ гласъ, а следъ тѣхъ мжжетѣ на чело съ офицера. Религиозни или свѣтски пѣсни пѣха тѣ, не знаехме. Една отъ женитѣ предвожда шествието съ издигнати ржце, а другитѣ я придружаваха пѣйки. На свършване извишаха гласа и всички високо издаваха нѣколко еднакви звукове, а следъ това първата жена сваля ржцетѣ си. Тогава вече туй не приличаше на пѣене, а на писъкъ. Предъ тѣхъ млади хора, възседнали на хубави коне, по двама паралелно припускатъ, колкото могатъ. Презъ време на галопъ тѣ до три пжти се приближаваха, допираха главитѣ или ржцетѣ си единъ до другъ, пакъ се отдалечаваха и едновременно на опредѣленъ знакъ изгърмяваха съ пушкитѣ, които държаха въ дѣсната си ржка. Гърмежътъ на дветѣ пушки се слушаше като единъ и сжщъ гърмежъ. Арабитѣ сж, както е известно, голѣми любители на яздене. Тукашнитѣ араби въ това отношение стоятъ по-долу отъ жителитѣ на Арабия. Много вѣроятно е, този обичай да е останалъ отъ арабитѣ, дошли до северния брѣгъ на Африка въ време на бързото разпространение на халифата. Нѣколко крачки далечъ отъ стенигъ на града бѣха гробищата, и когато минахме покрай тѣхъ, усетихме една много лоша миризма.

Въ Себа престояхме два дена, и тамъ ни дадохъ даромъ хлѣбъ и ястие. Третия день следъ обѣдъ тръгнахме, пжтувахме цѣлата нощъ, а другия день вървѣхме въ една пѣсчлива долина съ много низки палмови дървета, докато влѣзохме въ града Гоудва. На западъ отъ града, подъ високи сѣнчести палмови дървета, престояхме нѣколко часа, а отъ тамъ 10—15 километра вървѣхме пеши, докато дойдохме до кладенеца Биръ ел Амри, въ който имаше хубава, сладка за пиене вода. Стъмни се. Качихме се на камитѣ и усилено вървѣхме

цѣлата нощъ. Нощъта бѣше тъмна и едва въ тъмнината се забелѣзвахме единъ другъ. Цѣлата нощъ вървѣхме презъ мѣста, обсипани изключително съ едри камъни. Пжтътъ бѣше много тѣсенъ,—6-7 дециметра. Въ зори далечъ отъ насъ въ хоризонта забелѣзахме дълга ивица отъ палми, която извиваше къмъ изтокъ, а ние вървѣхме къмъ юго-западъ. Това бѣше околността на Мурзукъ. Слънцето още не бѣше изгрѣло, ние слѣзохме отъ камилитѣ. Поставиха ни синджиритѣ и тръгнахме да вървимъ. Градътъ още не се виждаше, понеже предъ насъ имаше пѣсъчливи хълмове, които ни пречеа да го видимъ. Ние бѣхме два часа далечъ отъ Мурзукъ. Увѣрени, че живи пристигнахме, ние малко внимание обръщахме на тежкия, дебелъ синджиръ, който висѣше на вратоветѣ ни. Облѣни въ потъ, движехме се въ пѣска, постоянно възкачайки се и слизайки отъ пѣсъчливитѣ хълмове. Ние бѣхме на върха на последния хълмъ, когато видѣхме града и градинитѣ около него, препълнени изключително съ палмови дървета. Откъмъ западната частъ на града забелѣзахме едно многожгълно високо здание. Това е казармата или правителствения домъ, казахме всички. Останалитѣ кжщи мжчно се различаваха една отъ друга. Цѣлиятъ градъ, обграденъ съ низки стени, построени само отъ земя, изглеждаше като една сграда. Тоя день по пжтя срѣщахме жени, деца, мжже, които единъ отъ другъ вървѣха по-бързо, а нѣкои даже тичаха, младитѣ по-скоро да целунатъ ржката на офицера, а по-старитѣ горещо да го прегърнатъ. Слухътъ за пристигането бѣше поставило въ възторгъ населението въ града. Цѣлия градъ бѣше излѣзълъ да го посрещне. Вънъ отъ града при източнитѣ врата имаше нѣколко офицера, множество мжже, жени и деца. Всички ни изглеждаха съ особено любопитство. Нѣкои отъ женитѣ съ махкане на ржката благопожелаваша ни бързо из-

бавление и изказваха своите състрадания към насъ и нашата участъ. Тѣ дълго благославяха, обаче само това можаме да схванемъ. Като минавахме прага на градскитѣ врата, при които имаше стража, видѣхме едно широко, праздно мѣсто и еднаълга, права и широка улица. Отъ дветѣ страни на улицата имаше малки дюкянчета, всички съ единъ общъ покривъ, а другиятъ край на улицата свършваше съ още по-голѣмъ площадъ, почти въ срѣдата на който имаше кладенецъ. Изминахме площада и влѣзохме въ една кржгла, висока врата съ турски надписъ, издълбанъ на мраморна плоча. Това бѣше главната врата (баб-и-шерие), отъ гдето се влиза въ голѣмъ дворъ въ видъ на правожгълникъ. Отъ едната страна на правожгълника бѣше казармата, а отъ другата — джамията. Отъ главната врата повторно видѣхме онова високо многожгълно здание, което най-напредъ забелѣзахме отъ последния пѣсъченъ хълмъ. То е доста грамадно, прагътъ на неговата входна врата е 7—8 м. по-високъ отъ казармения дворъ. Следъ като се възкачихме по една каменна стълба, минахме вратата на правителствения домъ и влѣзохме въ единъ малъкъ дворъ въ видъ на квадратъ. Ние бѣхме вече въ затвора. Веднага часовой съ щикъ застана да пази входната врата. Извадиха синджиритѣ, провѣриха ни лично единъ следъ другъ, прибрахме дрехитѣ си и настанихме се въ още непоправенитѣ и даже не изчислени тъмни стаи. И тъй следъ тридесетдневно пжтуване на 31-й день, 24 юлий въ 11 часътъ, ние бѣхме въ Мурзушкия затворъ.

МУРЗУКЪ И ЖИВОТЪТЪ НИ ВЪ ЗАТВОРА.

Най-голъмиятъ градъ въ областта Фезанъ е Мурзукъ. Той се намира въ най-източната частъ на пѣсчливата поляна Ел Хофра и е разположенъ всрѣдъ една дълга, пространна долина, покрита съ дребенъ пѣсъкъ. Брои около 1000 кжщи съ 2500 ж., включително съ населението, което живѣе вѣнъ отъ града въ градинитѣ, които мѣстнитѣ жители наричатъ со ани. Кжщитѣ сж много зле построени отъ земя, смѣсена съ готварска соль. Въ околноститѣ на града има много пѣсчливи хълмове. Когато погледне човѣкъ отъ нѣкое високо мѣсто, цѣлата околностъ на града изглежда като една поляна отъ подвиженъ пѣсъкъ, изпѣстрена тукъ-таме съ градини, палми, които се изгубватъ въ хоризонта. Откъмъ южната страна на града, до кждето стига погледътъ, нѣма никаква зеленина, никакво дърво, никаква тревица. Тая частъ отъ околноститѣ на Мурзукъ прилича на сжщинско море отъ пѣсѣци. При появяването на най-малкъ вѣтъръ цѣлата атмосфера се изпълва съ дребенъ пѣсъкъ, който отъ далечъ изглежда като димъ. Низкитѣ пѣсчливи хълмове изглеждатъ като вълни въ развълнувано море, потънало въ мъгла. Въ градинитѣ около града се раждатъ житни растения (пшеница, ечмикъ, кукурузъ, особенъ родъ просо, ленъ) и зеленчуци (домати, кромидъ, лукъ, пиперъ, магданосъ, пжпеша, тикви, черни патлиджани, бамя, особенъ родъ фасулъ, нареченъ гафуле и пр.). Стариятъ градъ е билъ малко по на югъ, гдето и днесъ още се забелѣзватъ негови остатъци. При самитѣ южни стени на града има три малки блата съ много солена вода, които презъ голѣмитѣ горещини (юлий и августъ) съвършено пресъхватъ. Подобни две блата е имало и откъмъ северната частъ на града,

но преди нѣколко години, за да се премахне лошата миризма отъ изпаренията, тѣ сж били изпълнени съ земя и пѣськъ. Тѣзи блата нарочно сж били запазени за да служатъ като естествена граница, която едно време е препятствувала на неприятелскитѣ стрели или куршуми. Голѣмото изобилие на готварска солъ въ земята и разтопенитѣ органически вещества придаватъ на водата много солено-горчивъ вкусъ. Гжстиятъ разтворъ отъ готварска солъ е толкова голѣмъ, че яйце, пуснато въ водата, едва потѣва.

Градскитѣ стени иматъ три врати, които на мръкване се затварятъ отъ стражата при тѣхъ. Главната е откъмъ изтокъ, втората откъмъ северъ, а третата — юго-западъ. Градътъ е раздѣленъ отъ една широка и дълга улица на две равни половини: северна и южна. При източната врата има единъ площадъ, гдето става пазарътъ. Тукъ всѣка заранъ и всѣка вечеръ множество жени на открито продаватъ хранителни продукти. До площада, тамъ гдето улицата продължава отъ лѣво, е единствениятъ участъкъ и помѣщението на градския съветъ (беледие). Отъ дветѣ страни по цѣлото продължение на улицата има нѣколко двоетажни здания и много малки дюкянчета въ видъ на малки келии, всички покрити съ общъ хоризонталенъ покривъ отъ земя и пѣськъ. Главната улица на другия край свършва пакъ съ единъ още по-голѣмъ площадъ, който въ сжщностъ е образуванъ отъ два доста продълговати, схванати съ основата на единия и височината на другия площи въ видъ на правоъгълници. Единиятъ отъ тѣзи площи отива къмъ югозападната врата (Ба б ъ - и - г ѣ м ѣ - г ѣ м ѣ, — гробната врата), а другиятъ — право къмъ северната врата. Първиятъ е обграденъ съ нѣколко кжщи и градската градина, препълнена съ палмови дървета, а въ срѣдата има единъ кладенецъ за вода. При противоположния край на другия площадъ е

военната болница и телеграфопощенската станция. И дветѣ сж двоетажни здания съ нѣколко стии, прозорцитѣ на които гледатъ къмъ разни направления. При другитѣ две основи на двата правоъгълници-площади издигатъ се тънки, 5—6 метра високи назжбени стени, които достигатъ до самитѣ юго-източна и северна врата и се хващатъ съ градскитѣ стени, построени съ земя, смѣсена съ готварска соль. Малкитѣ стени отдѣлятъ едно голѣмо пространство, въ което се намиратъ казармата, единствената джамия, военнитѣ складове, военната пещъ и градскиятъ хамбаръ. Високо надъ всичкитѣ тѣзи здания величествено се издига едно грамадно здание — правителствениятъ домъ (казаръ). На малкитѣ назжбени стени е голѣмата кржгла врата (бабъ шерия) която води въ единъ широкъ дворъ. Отъ едната страна е казармата, а отъ другата сж складоветѣ и джамията. Казармата е двоетажно, продълговато здание съ хоризонталенъ покривъ, както всички кжщи въ Фезанъ, съ голѣма дъсчена врата и много стаи. Тя може да побере единъ полкъ войска. Джамията е пространно, добре построено здание. Вътрешността ѝ е раздѣлена на много прегради, които всички гледатъ въ общия салонъ, кждето е престолътъ на духовния началникъ. Надъ престола е написано: Мухамедъ.

Кжщитѣ въ Мурзукъ сж повечето едноетажни, построени изключително само отъ земя (смѣсена съ готварска соль) и палмови греди или дъски. Кжщитѣ не сж добре построени и отдалечъ не могатъ да се различатъ една отъ друга. Кжщитѣ на богаташитѣ сж двоетажни и съ прозорци, а вратитѣ имъ сж като на другитѣ кжщи, направени отъ палмови дъски. Напротивъ тѣ сж отъ борони или чамови дъски, обикновено изпъстрени съ маслени бои. Мобилитѣ сж много скромни, а украсентята въ стаитѣ сж пушки, стари облѣкла, сждове и пр. Прозор-

цитѣ на тѣзи кжщи нѣматъ стѣкла. Зимно време ги облепватъ съ бѣли, яки памучни платове, които пропускатъ светлината, а не и вѣтѣра съ пѣсѣка.

Водата въ повече отъ кладенцитѣ въ града е солена. Въ града има нѣколко кладенци (бунари), обаче водата въ два отъ тѣхъ е добра за пиене, а въ останалитѣ кладенци е солена и блудкава. Най хубава е водата на кладенеца берани, дълбокъ 16—20 метра. Той е вънъ отъ града при източната врата на градскитѣ стени, и за туй водата се казва Мъя берани (външна вода). По-голѣмата частъ отъ жителитѣ на града пиятъ отъ тази вода. Тя на вкусъ е сладка и става още по-добра, ако се остави да престои едно или две денонощия.

Нуждитѣ на жителитѣ сж незначителни. По-голѣмата частъ отъ мжжетѣ презъ годината пладнуватъ подъ сѣнкитѣ въ града или въ градинитѣ. Женитѣ вършатъ полскитѣ и домашни работи, а мжжетѣ ядатъ на готово. Единствената работа на мжжетѣ е да прибератъ житнитѣ растения и палмитѣ. Трудътъ, който полагатъ нѣкои отъ жителитѣ за обработване и отглеждане на житнитѣ растения, е много голѣмъ. Тѣ лесно и бързо съ помощта на камилата, която влачи ралото или пѣкъ често пжти това върши жената на арабина, изораватъ „нивата“, раздѣлена на лехи, а следъ като поставятъ сѣмето плитко въ земята, 4-5 см., поливатъ лехитѣ съ вода, която ежедневно вадятъ съ особени скрипци отъ дълбоки кладенци. Нѣколко месеца (отъ януарий до априлъ) тѣ поливатъ земята, а като узрѣе житото, ожънватъ тревата и прибиратъ житото въ особени складове, изкопани на равни, но сухи мѣста (лифъ) въ земята и тамъ поставятъ житото. Това е фазанскиятъ хамбаръ. Сжщо тѣй тѣ презъ цѣлата година пазятъ и обикновената си храна — палмитѣ. Мѣстата, гдето поставятъ и покриватъ пакъ съ пѣсѣкъ палмитѣ и житото, наричатъ ги силосъ.

Повечето отъ беднитѣ на Мурзукъ не сж надничари. Тѣ, въ продължение на много години — докато сж способни за физическа работа — робуватъ на богатитѣ. За 1-2 оки палми (20—35 ст.) или едно парче хлѣбъ тѣ работятъ цѣль день въ градинитѣ на богатитѣ. Сиромашията въ Фезанъ е неописуема. Въ кжшитѣ на по-голѣмата частъ отъ жителитѣ освенъ една рогозка и една две стомни за вода нищо друго не се намира.

Жителитѣ се хранятъ много оскъдно, обикновено съ палми или зеленчуци. Празднични дни тѣ вкусватъ по нѣкое парче хлѣбъ, а въ най-бележититѣ дни презъ годината ядатъ камилско месо съ безинъ (предварително изпечено, а сетне сварено брашно). Колкото по-голѣма е сиромашията, още по-голѣмо е веселието. Денемъ презъ горещитѣ часове владѣе гробно мълчание, но всѣка вечеръ при прозрачния въздухъ, ясното небе и свѣтла месечина на всѣкъде се слушатъ пѣсни и веселби. Това сж веселия при голѣма сиромашия. Веселията или фантазиитѣ, както казватъ арабитѣ, сж вѣчни. Жени, мжже, деца, всички на едно мѣсто, седатъ на открито върху пѣска, общо пѣятъ и продължително се веселятъ. Игритѣ, които придружаватъ подобни веселия, сж единъ грубъ танецъ отъ единъ или двама (мжже или жени, а често и смѣсени), които много цинично единъ срещу другъ извиватъ корема, грждитѣ или краищата на тѣлото си. Онѣзи отъ играчитѣ, които най-добре играятъ ролята си, сж предметъ на голѣми овации и почитания. Народната имъ музика е гайдата, придружавана съ единъ кржгъ отъ добре изработена гладка кожа, поставена на широка дъсчена окръжностъ, — дайре. Гайдата въ време на веселия всѣкога бива покрита съ червенъ платъ.

Турция изпраща на заточение нѣкои отъ политическиитѣ престѣпници въ Фезанъ. Фезанъ — това е Сибиръ въ Африка. Сибирскитѣ голѣми студове и дебели снѣгове

тукъ се замѣняватъ съ нетърпими горещини и дебели пѣсъци. Лошитѣ климатически условия на страната по-кварватъ най-силния човѣшки организъмъ. Постояннитѣ трески¹⁾, които върлуватъ вследствие на бързото и рѣзко измѣнение на температурата и изпаренията отъ блатиститѣ мѣста въ околността, изтощаватъ силитѣ на човѣка и турятъ своя отпечатъкъ по лицето на всѣки, който малко или много живѣе тукъ. Заболѣлитѣ отъ треска бързо изнуряватъ организма си и често умиратъ. Мурзукъ е крепостенъ градъ, обаче неговитѣ стени не сж нищо въ сравнение съ пространнитѣ пѣсчливи и безводни пустини, които го окръжаватъ. Мурзукъ, съвсемъ уединенъ, безъ всѣкакво оживление, въ нищо не се отличава отъ единъ голѣмъ затворъ. Заточеникътъ, изолиранъ въ всичко, е въ сжщински глухъ гробъ. Мжчнитѣ съобщения съ неговата родна страна не му позволяватъ да се освѣтлява за вървежа на работитѣ както въ неговата родна страна, тѣй изобщо за свѣта, и той пада въ едно мжчно, съвсемъ изключително положение безъ даже да може да знае за живота на своитѣ родители, роднини и приятели. Фезанскиятъ заточеникъ физически и умствено отъ день на день се атрофира. Сибирскиятъ заточеникъ има това преимущество надъ фезанския, че има где да приложи поне своята физическа сила и да извади ежедневната си прехрана. Въ Фезанъ не сжществуватъ никакви пред-

¹ Въ Фезанъ върлуватъ три вида трески: 1) стомашната треска, която се придружава най-напредъ съ голѣмо спадане, а сетне съ подигане на тѣлесната топлина. Резултатътъ отъ нея е главоболие, изгубване на апетита и пр. 2) Блатната треска, която причинява голѣмо увеличение на тѣлесната топлина. Резултатитѣ сж: съвършено физическо ослабване, възпаление на мозъка съ неговитѣ послѣдствия и пр. 3) Треска, подобна на блатната, но която винаги, особено когато докосне децата, причинява смъртъ въ 1--2, а най-вече три дена.

приятия за построяване на пжтища или здания; не сжществуваат никакви мини или гори, които да се експлоатиратъ. Тукъ заточеникътъ не може да намъри каквато и да е най-долна физическа работа, а е осжденъ да живѣе въ най-голѣма мизерия. Вънъ отъ ежедневиетъ мжчения идатъ и мжченията отъ страна на властътъ. Произволнитъ ограничения, безпримѣрнитъ груби обноски на правителственитъ чиновници и тѣхнитъ органи хвърлятъ въ голѣмо отчаяние заточеника. Малцина сж онѣзи, които могатъ да изтърпятъ докрай всичкитъ физически и умствени мжчения.

Въ долния етажъ на правителствения домъ около стенитъ на квадратния дворъ сж затворнишкитъ стаи.¹ Откъмъ първата страна на квадратния дворъ има две стаи, откъмъ втората сжщо две, а откъмъ третата — една стая за живѣене и друга за пазене на вещи. Първата стая² има два малки прозореца, които гледатъ къмъ северъ, а втората само единъ прозорецъ. Отъ първата стая се влиза въ други две по-малки, съвършено тъмни стаи, едната отъ които служеше за пазене на вещи, а въ другата живѣеха хора. Отъ третата стая³ се влиза въ други две, като нея тъмни стаи, въ които живѣеха сжщо хора (въ едната повече отъ 15—20 араби, въ другата българи). При самия жгълъ на двора, тамъ, гдето се пресичатъ II-та и III-та стени, има една врата, която съ една малка, тѣсна улица води вънъ отъ правителственото здание въ едно продълговато дворче (обградено съ високи стени), гдето сж огнищата, печката за хлѣбъ, а въ другия край — заходитъ. Вратата на четвъртата стая е въ началото отъ лѣво на тая улица. Четвъртата стая е раздѣлена на три отдѣления, отъ които дветъ сж

¹ Казвамъ стаи, обаче подразбирайте зимници.

² Тя е дълга 7 м., широка около 3 м., висока 3.5 метра.

³ Широка 3 м., дълга 3.5 м.

тъмни, а двата малки прозорци на третото отдѣление гледатъ къмъ изтокъ. Отъ едно отъ дветѣ тъмни отдѣления се влиза въ други две малки стаички, които служеха за пазене на вещитѣ, водата и пр. Вратата и прозорецътъ на петата стая (широка 3.4 м. дълга 4.5 м.) откъмъ третата страна на двора гледатъ къмъ югъ. Откъмъ четвъртата страна на двора има една стая, въ която се пази архивата на счетоводството. До нея стая пакъ въ жгъла между третата и четвърта стена на квадратния дворъ е лестницата, която води въ коридоритѣ на горния етажъ.

Подътъ на всичкитѣ стаи е отъ земя и пѣськъ, а отгоре покритъ съ рогозки, изплетени отъ листата на растението алфа, много разпостранено въ близкитѣ оазиси на Мурзукъ. Таванитѣ сж покрити съ палмови стѣбла, поставени прѣко на дебели палмови греди. Върху стѣблата (пржчкитѣ) има пакъ земя и пѣськъ. Таванитѣ на всичкитѣ стаи съставляватъ и тритѣ дълги коридори, покрай които сж наредени стаитѣ въ горния етажъ.

Въ затвора имаше постоянно двама часовои. Единиятъ съ оржие стои при входнитѣ врата, до самия касаръ, има едно малко помѣщение, въ което постоянно квартирува едно отдѣление жандармерия съ единъ старши. Когато пристигнахме въ Мурзукъ, стаитѣ никакъ не бѣха удобни за живѣне. Тѣ не бѣха даже изчистени. Никой не е мислилъ даже, че ще живѣемъ въ затворъ. Когато ние тръгнахме отъ Триполи, сжщия день до окръжния управителъ въ Мурзукъ пристигнала следната телеграма, подписана отъ валията: „Керванътъ съ арестантитѣ тръгна. — Реджебъ.“¹ Следъ прочитането на тая телеграма, тогавашниятъ мутесарифинъ останалъ много очуденъ

¹ Той е сжщиятъ, който следъ провъзгласяване конституцията въ Турция въ кабинета на Кямиль паша стана воененъ министъръ и нѣколко дни подиръ това умрѣ отъ разбивъ на сърдцето.

като казалъ: „Изпращатъ ги на заточение въ Фезанъ и то да живѣятъ въ затворъ!“

Тогавашиятъ началникъ на фезанската жандармерия, военниятъ подпоручикъ Мевлюдъ, родомъ отъ гр. Коня, съ секретаря на управителя по административния редъ А. Хилми много се погрижиха за нашето настаняване въ затвора и употребиха последнитѣ си усилия, за да направятъ стаитѣ по-хигиенични за живѣне. Всички останахме очудени отъ усилията на споменатия способенъ и трудолюбивъ офицеръ. Следъ като се настанихме въ стаитѣ, той самиятъ много добре ни освѣтли въ всичко, което трѣбваше да знаемъ и съ което трѣбваше да се съобразяваме. Препоръча ни да не прахосваме паритѣ си, като ни каза, че тукъ има голѣма скжпотия и че, въ случай на нужда, нѣма кой да ни спомогне съ нѣщо. Неговитѣ съвети бѣха много разумни и никога нѣма да ги забравимъ. Грижитѣ, които полагаше Мевлюдъ, не бѣха по кефа на мутесарифина Арифъ Хикметъ, до последна степенъ фанатизиранъ багдатски арабинъ. Следъ единъ месецъ отъ нашето пристигане Мевлюдъ биде смѣненъ и замѣстенъ отъ поручика Рейханъ, добродушенъ старецъ, родомъ отъ Фезанъ. Единствената личностъ, която ни даде улеснения и облекчи нашето положение, бѣше гореспоменатиятъ А. Хилми, родомъ отъ Пловдивъ. Човѣкъ съ западно-европейско образование, отличенъ писателъ и публицистъ, той всячески се стараеше да ни улесни въ всичко. Съ неговия авторитетъ предъ мутесарифина той влияеше на последния и го предразположи да не ни туря окови¹, понеже „условията, при които живѣятъ въ затвора, сж много мъчни и мъчно ще могатъ да понесатъ голѣмитѣ горещини“ —

¹ Оковитѣ, съ които искаше да ни обкове мутесарифинтъ, ги донесоха заедно съ насъ натоварени на две камили отъ Триполи.

казваше се въ неговия официаленъ рапортъ. Вратитѣ на стайтѣ оставаха отворени презъ цѣлия день до 9 ч. вечерята. При всичкитѣ старания на Хилми да ни улесни въ покупкитѣ, съ цель да ни избави отъ голѣмата експлоатация на арабитѣ и арабкнитѣ, продавачки на зеленчукъ и пр., той не сполучи. Мутесарифинтъ по никакъвъ начинъ не позволяваше да излизаме вънъ отъ входната врата на правителствения домъ. Никои не дохождаше при насъ, понеже влизането на външни лица въ затвора бѣше запретиено. Съ много високи цѣни и голѣми мъчноти успѣхме да си набавимъ сѣдове за готвене на ястия, за пране и други необходими потрѣбности за въ затвора. Една отъ най-голѣмитѣ мъчноти, които имаме тогава, бѣше, какъ да намѣримъ срѣдство да получаваме пари отъ дома си. Пощата не приемаше никакви парични записи, а въ града нѣма никакъвъ клонъ отъ нѣкоя частна или държавна банка. Тая мисль постоянно ни мъчеше, понеже ние ненадейно тръгнахме и много малко пари имаме у себе си, а мнозина тръгнаха и само съ две ризи, два чифта чорапи, гащи и пр. Следъ 3—4 месеца успѣхме да намѣримъ единъ търговецъ въ Триполи, чрезъ когото да получаваме пари отъ дома си¹.

По-голѣмитѣ мъчноти премахнати, въздухътъ се разхлади, а ние, макаръ лишени отъ всичко, се утешавахме, че можемъ поне да живѣемъ. Презъ месецъ ноемврий 1906 г. фезанскиятъ мутесарифинъ по здравословни причини, следъ като бѣше прибралъ повече отъ 6—7000

¹ Той бѣше единъ много богатъ еврейинъ, английски поданикъ, на име Ербибъ Окбани. Той приемаше паритѣ отъ пощата въ Триполи, а следъ това известяваше на търговеца въ Мурзукъ, Шерифъ Сунуси, който за смѣтка на Окбани броеше паритѣ намъ. Срещу сумитѣ, които даваше на насъ Ш. Сунуси, получаваше отъ Окбани стока. Това бѣше въ сщцото време едно улеснение и на двамата търговци.

лири турски, подаде оставката си, приеха му я и въ сж-
щия месецъ си замина. Неговъ времененъ замѣстникъ
остана фезанскиятъ сѣдия (наибъ) Мурадъ, дивъ албанецъ
отъ Подгорица. Краенъ фанатикъ, много злобенъ срещу
насъ, той имаше за насъ особено предубеждение. Мис-
лѣше, че само ние сме виновни за безредицитъ въ Тур-
ция, и му се струваше, че изпълнява голѣмъ патрио-
тически дългъ като всячески ни измъчва. Следъ като
замѣсти мутесарифина той назначи за гвардиянинъ въ
затвора единъ бившъ коненъ стражаръ, човѣкъ безъ
всѣкакво чувство, пияница и до последна степенъ страх-
ливъ и грубъ арабинъ. На него бѣше предоставено да ни
малтретира, а намѣстникътъ на мутесарифина, кадията,
не искаше да се говори за насъ. Той не позволяваше
да излизаме отъ стаитъ за да перемъ дрехитъ си; уни-
щожаваше идещитъ писма, а сжщевременно спираше пис-
мата и телеграмитъ, които изпращахме за родителитъ,
роднинитъ и приятелитъ си; заповѣда на хлѣбаря да
прави хлѣба колкото се може по-тѣстенъ и солень¹ съ
цель по-скоро да се разболѣмъ; не позволяваше да чер-
пимъ вода отъ кладенеца при градската градина, водата
на който бѣше добра за пиене;² официално запрети на
военния лѣкаръ Азимъ да посещава затвора, а на апте-

¹ Хлѣбарьтъ взимаше отъ правителството опредѣлено ко-
личество жито и отъ него приготвяваше хлѣба за всички ни.
За всѣки арестантинъ отъ ковчежничеството получавахе по 5
гр. зл. За да уголѣми прихода си, и при тѣзи съвѣти на кадията,
той почна да туря въ брашното бѣлъ пѣськъ, поради което хлѣ-
бътъ почти не се ядѣше. Мнозина изяждаха само коритъ и краи-
щата, а останалото хвърляха. Вмѣсто хлѣбъ ядѣхме палми, които
купувахме за 10—20 пари оката.

² Въ продължение на 4 месеци ние пиехме солено-горчива
вода отъ кладенеца при джамията, гдето войницитъ и посетите-
литъ на джамията чистѣха тѣлото си...

каря¹ — да отпусна цѣрове. Кадията, за да настрои эле и населението въ града, раздухваше фанатизма имъ като казваше: „българитѣ освенъ че сж непрятели на царя и държавата, тѣ сж най-големитѣ врагове и на мохамеданската вѣра! Всѣки мохамеданинъ е длъженъ да ненавижда гяурината!“ Съ тѣзи глупави думи и възмутителни постѣпки той озлоби всички заточеници въ града. Секретарьтъ А. Хилми въ едно заседание на окръжния съветъ (идаре меджлисъ) подигна нашия въпросъ и следъ като напомни на кадията, че трѣбва да уважава гласовѣтъ на болшинството въ съвета и справедливо да прилага закона, демонстративно напусна залата и си даде оставката. „Безпристрастниятъ“ сѣдия, тълкувателтъ на шериата продължи да упражнява още по-големъ произволъ и да показва по-големо вироглавство. Почнаха по единъ-два дена наредъ да не ни даватъ хлѣбъ, и при най-малкъ поводъ той самъ заповѣдаше да поставятъ желѣза на нозете ни и по цѣли месеци не ни ги изваждаха. По поводъ на това, на 16 декемврий направихме една демонстрация въ затвора, като отказахме да приемемъ хлѣба и искахме да ни се позволи да перемъ дрехитѣ си, да получаваме по-добъръ хлѣбъ и — споредъ закона — не по-малко отъ единъ килограмъ на всѣки арестантинъ, като турихме първо условие, че докато писмата ни не бждатъ предадени въ телеграфопощенската станция, отъ гдето да ни се издаватъ разписки, нѣма да приемемъ хлѣба и нѣма да оставимъ стражаритѣ да затварятъ вратитѣ на стайтѣ. Съ това ние искахме да увлѣчемъ жандармерийския офицеръ, който споредъ закона по длъжностъ бѣше отговоренъ за всѣкаква безредица въ затвора, да влѣзе въ споръ съ

¹ Проче той бѣше единъ коваренъ човѣкъ, сачувственикъ на кадията.

кадията. Действително ние сполучихме. При отказа ни да приемем хлѣба, офицерътъ Рейханъ телеграфически уведоми прѣмия си началникъ—команданта на жандармерията въ Триполи. На третия денъ сутринята повърнаха ни писмата (паритѣ за препоръчителните писма злоупотребиха). Тѣ не бѣха одобрени отъ цезнурата, защото ужъ имало писано въ тѣхъ нѣщо противно на затворнишкия правилникъ. Въмѣсто хлѣбъ за първитѣ два дена ни дадоха по 30 пари на всѣки, а писмата, издраскани, бѣха вече въ ржцете ни. Другия месецъ, сжщото се повтори и потрети. На 3, 4 януарий и на 15, 16 17 с. м. пакъ не ни дадоха хлѣбъ. Ние останахме три дни безъ хлѣбъ. Хранѣхме се само съ фурми, понеже не можехме да намѣримъ, где да купимъ хлѣбъ за всички, а пѣкъ повече бѣха и безъ петъ пари. Запитахме, коя е причината, че не ни се дава хлѣбъ. Отговориха, че нѣмало жито въ хамбаря. Действително въ хамбаря нѣмаше жито, обаче много лесно можеше да се намѣри на пазаря. Това се правѣше нарочно съ цель да направимъ нѣкой скандалъ въ затвора, за да ни хвърлятъ въ влажнитѣ, тъмни подземия. Обаче кадията се лъжеше. Ние знаехме, где сме, съ какъвъ човѣкъ имаме работа и какво искаме. Началникътъ на затвора Рейханъ, безъ силна воля, боязливъ старецъ, не искаше да продължава спора съ кадията. Валията сжщо бѣше уведоменъ и съ очитѣ си видѣ количеството на хлѣба, който получавахме. Но царъ далеко, богъ високо. „Фезанъ беля миизанъ“ (Фезанъ е безъ везни, сир. безъ правосудие) казватъ арабитѣ.

Изпомежду нашитѣ другари имаше мнозина, които въ разстояние на 7—8 месеца не виждаха счупена пара въ джеба си, хранѣха се само съ хлѣбъ, соль и фурми. Денонощно въртѣха ржчнитѣ мелници, — приготвяваха брашно за да извадятъ нѣкой грошъ на день, колкото да си купатъ сапунъ, соль и чушки. Постоянството, себе-

отрицанието и куражът, които показаха българитѣ-заточеници, ме очудиха. Тѣ очудиха не само мене, но и всички заточеници-мохамедани въ Мурзукъ. „Вашиѣ българи“ — говорѣше ми единъ денъ А. Хилми, — „наистина повечето сж хора прости, земеделци или занаятчий, обаче характерно е, че всички се въодушевяватъ и по всичко изглежда, че сж се въодушевявали отъ единъ святъ за тѣхъ идеалъ“. Трѣбва да отбележа, че всички изтърпѣха мжнотиитѣ безъ да се подадатъ на каквато и да е съблазнь. При тоя безпримѣрно несносенъ животъ ние се мжчехме да живѣемъ. Човѣкъ по нѣкога е по-твърдъ отъ камѣка, а по нѣкога и по крѣхкъ и отъ варовитата черупка на яйцето — казва една българска пословица. Човѣкъ презъ живота си преодолява много мжнотиити, обаче има и такива, които не може да надвие. Презъ м. февруарий нашиятъ другаръ Сиянъ Колевъ, родомъ отъ с. Рѣсово (Тиквешко), боледуваше отъ една рана на лѣвия кракъ. Оставенъ безъ медицинска помощъ, той съ голѣми мжнотиити чистѣше своята рана, която бѣше взела вече голѣми размѣри.¹ За трети пѣтъ подадохме заявление, за да дойде докторътъ, но напраздно. Той дойде, когато нещастниятъ лежеше на смъртното си легло. На 18 февр. воен. лѣкарь² констатира свършения фактъ и си отиде, безъ да прегледа останалитѣ болни въ затвора. Сжщия денъ стана и погребението на С. Колевъ. Десетъ души отъ насъ диг-

¹ При голѣми мжнотиити съ съдействието на единъ-двама отъ мухамеданскитѣ заточеници ние успѣхме тайно да внесемъ въ затвора карболова вода и малко памукъ, съ който Сиянъ Колевъ чистѣше раната си.

² Той бѣше човѣкъ съ добро сърдце, обаче му запретиha да упражнява своята професия. Освенъ това той се страхуваше отъ интриги, тѣй могщи въ тукашния край, съ които отъ воененъ лѣкарь бързо съ една телеграма щѣха да го направятъ заточеникъ.

нахме тѣлото на умрѣлия, придружиха ни 12 души стражари съ офицера и на чело съ свещеника излѣзохме отъ югозападната врата на градскитѣ стени, извихме къмъ изтокъ и при жгѣла, който се образува отъ пресичането на южнитѣ и западни стени на града, срещу градината на Шерифъ Али, въ пѣсѣка за 5—6 минути гробътъ бѣше готовъ. Следъ обичайнитѣ молитви въ случая погребяха го на сжщото мѣсто, гдето сж били погребвани бившитѣ християни-заточеници — критяни. Мѣстността е изключително пѣсѣчлива и отъ духането на вѣтъра една частъ отъ пѣсѣка бѣше задигната, а кости-тѣ на тѣзи мжченици бѣха вече надъ земята. Човѣшки черепи, челюсти, ребра, прешлени навредъ се забелѣзваха. Ето каква е участъта на заточеника, който умре далечъ отъ своята родна страна, гдето нѣма нито родители, нито роднини, нито приятели, които да се погрижатъ следъ смъртта за неговия прахъ! Ние всички, на колѣни, помолихме се на бога за спасението на душитѣ на умрѣлитѣ; свещеникътъ прочете нѣколко молитви и се завърнахме въ затвора съ голѣма скръбъ, съ тжжни мисли и дълбоки въздишки! Въ разстояние на шестъ месеца, хранени съ долнокачественъ хлѣбъ и солена вода, съ неизчистени и неопрани дрехи, ние бѣхме вече измѣнили цвѣта на лицата си. Лицата ни бѣха набѣбнали и пожълтѣли, — бѣхме съ единия кракъ въ гроба.

Затворени денонощно въ саитѣ (ние само заранъ и вечеръ излизахме 1—2 часа въ двора) като мишки, съ нетърпение очаквахме да пристигне новоназначениятъ мютесарифинъ. Научихме отъ стражаритѣ въ затвора, че той тръгналъ отъ Триполи, обаче кога щѣше да пристигне, не знаехме. Днитѣ въ затвора за насъ бѣха вѣкове, часоветѣ години, а минутитѣ часове...

„Въ затворъ влаженъ да премирашъ

Между голи зидове

Часоветъ да намирашъ

Дълги като вѣкове... туй е участь най-горчива!
(Надсонъ).

Дойде месецъ мартъ, лѣтото въ Фезанъ настъпи, а ние още като плѣхове презъ цѣлия день стояхме при малкитѣ прозорчета на затворнишкитѣ стаи, за да гледаме въ двора, когато влизаха и излизаха правителственитѣ чиновници. Най-голѣмото ни забавление бѣше, когато наблюдавахме мишкитѣ, които се явяваха по тавана или въ жглитѣ на стаитѣ. Съ цѣли часове тѣ бѣха предметъ за разговоръ и забавление.

Новоназначениятъ мутесарифинъ Джелалъ-бей пристигна на 4 мартъ, а на 5-й сутринята посети затвора и съ голѣмо внимание изслуша молбитѣ ни. Тѣ бѣха кжси, резюмирани въ нѣколко точки, най-главнитѣ за нашия животъ въ затвора. „Всичко, което предвижда законътъ, най-бързо ще изпълня“ — бѣше неговиятъ отговоръ. Законъ е понятие относително. Той се изразява съ думи, написани на бѣла хартия. Ние знаехме, що е законъ, какъвъ е той, но знаехме още, какво нѣщо е прилагане и тълкуване на закона. Между първото понятие и второто разликата е много голѣма. Ние, макаръ до нейде утешени съ тоя лаконически отговоръ на мутесарифина, никакъ не бѣхме разположени да разсждаваме оптимистически. Скептицизмътъ бѣше тъй срасналъ съ насъ, че и бждещиятъ ни животъ въ нашето въображение изпѣкваше пакъ мраченъ и тжженъ. Но при все това ние имяхме надежда — само съ нея живѣемъ — че участта ни ще бжде облекчена. На другия день мутесарифинътъ разреши да черпимъ вода отъ кладенеца при градската градина, заповѣда да ни пускатъ вънъ отъ правителственото здание за да перемъ дрехитѣ си;

заповѣда на хлѣбаря да прави хлѣба по-добъръ, прие нашитѣ писма и съ първата поща бѣха експедирани; предостави ни да се оплакваме телеграфически или съ заявление тамъ, гдето искаме, заповѣда на лѣкаря редовно да посещава затвора, а на аптекаря — да отпуска цѣрове. Още първитѣ дни поиска отъ доктора да даде рапортъ за здравословното положение на арестантитѣ.¹ Джелалъ бей поиска да премѣсти затвора, обаче нѣмаше удобно помѣщение и бѣха нуждни суми, съ които той не разполагаше. Въ замѣна на това той позволи да отворимъ нови прозорци на стаитѣ, гдето, разбира се, бѣше възможно. За да се поправи здравето на арестантитѣ и да се избѣгнатъ болеститѣ, които биха се появили, занаятъ намѣри за умѣстно да отиваме вѣнъ отъ града и по 1—2 часа сутринъ и вечеръ да пълнимъ съ земя и пѣськъ едно отъ блатата при южнитѣ стени на града. Целта бѣше да се раздвижатъ нашитѣ мускули и да дишаме чистъ въздухъ. Тази работа продължи до м. юний и добре се отрази на нашето здраве. Освенъ това управителтъ ни позволи да ходимъ съ стражари въ града и сами да си купуваме всичко, което ни бѣхъ потребно. Съ това ние се избавихме отъ голѣмата експлоатация на продавачитѣ. Хлѣбарьтъ обаче отъ голѣма алчностъ за пари не искаше да прави добъръ хлѣбъ. По общо желание ние поискахме да ни се дава жито (пшеница) вмѣсто хлѣбъ, като въ сжщото време бждемъ улеснени за смилянето на пшеницата, приготвяването и печенето на хлѣба. Молбата ни уважиха. Вмѣсто 15 оки пшеница, които се даваха до тогава за всѣки арестантинъ на месецъ, отпускаха ни по 18 оки месечно. Житото, както всички

¹ Въ рапорта си казваше: „Стаитѣ на затвора не отговарятъ на необходимитѣ хигиенични условия, при които могатъ да живѣятъ хора“...

въ Фезанъ, мелѣхме съ малки камъни (ржчни мелници), които се въртятъ съ ржка, а хлѣба печехме въ военната пещъ или въ една малка пещъ, която ние сами направихме въ затвора. Ние срещнахме голѣми мъжноти при приготвяването на хлѣба, понеже условията при които бѣхме поставени, голѣмата тѣснота въ затвора, много зле се отразяваха върху насъ. Но нѣмаше какво да се прави. Ние доброволно приехме всички трудности съ цель да се хранимъ поне съ по-добъръ хлѣбъ. Всички отдѣлно или нѣколко души на едно мѣсто приготвявахме хлѣба си и сами отивахме, разбира се, като арестанти пакъ съ стражаръ, до военната пещъ, за да го изпечемъ. Въ замѣна на трудноститѣ, които срѣщахме при пречистването и смилянето на житото, отсѣването на брашното и мѣсенето на хлѣба, ние се хранѣхме съ по-добъръ хлѣбъ, а освенъ това всѣкога имахме на разположение достатъчно хлѣбъ, защото брашното поемаше (пиеше) повече вода, отколкото това става по насъ. Ние отъ една ока брашно получавахме $1\frac{3}{4}$ —2 оки хлѣбъ. Мнозина даже, когато боледувахме отъ треска, — нѣщо, което всѣки ще изпита най-малко 3—4 пѣти отъ м. юний до октомврий, — нѣмаха апетитъ за ядене и заемаха отъ другаритѣ ни по едно-две кжсчета хлѣбъ и следъ оздравяването повръщаха имъ го пакъ назадъ. По тоя начинъ ние успѣхме да спестимъ въ месеца нѣколко оки пшеница, която продавахме въ чаршията отъ $1\frac{1}{2}$ —3 гр. оката.

Въ Мурзукъ най-лошото време презъ годината е мес. февруарий. Презъ тоя месецъ въздухътъ е много промѣнливъ и температурата постоянно се възкачва и спада. Термометърътъ и барометърътъ постоянно се надпреварватъ кой да покаже по-голѣма разлика. Презъ това време най-вече болни имаше както въ града тъй и въ затвора. Презъ февруарий и мартъ въздухътъ

значително се стопля, внезапно почватъ да духатъ северни и северозападни вѣтрове, въздухътъ се изпълня съ дребенъ, на гледъ като димъ пѣсъкъ, температурата на въздуха спада, лицата на всички ни побледняватъ, почватъ протѣганията, прозяванията и всѣки старателно нарежда леглото си. На 7 февруарий другарътъ ни Марко Ив. Бошняковъ, родомъ отъ градъ Охридъ,

Марко Ив. Бошняковъ

осжденъ на смъртъ като съучастникъ въ Солунския атентатъ презъ 1903 година г. 15, 16 и 17 априлъ, се разболя отъ блатна треска. Следъ 7-дневно боледуване болестта се усложни и вследствие на разривъ на сърдцето на 14-й февруарий сутринята и той се пресели въ вѣчността. Покойникътъ бѣше на възраст 30 години, съ сръдно образование, тихъ, добъръ и скромненъ човѣкъ. Неговиятъ добъръ характеръ, неговата общителностъ и безкористностъ бѣха отличителнитѣ му каче-

ства. Както всички мъжи, всички притѣснения, всички ограничения и неволи понесе спокойно и хладнокрѣвно, той тихо и хладнокрѣвно посрещна и смъртта. Тя бѣше за него вѣчно успокоителенъ сънъ следъ дълги физически и нравствени мжчения, преминати презъ петъ годишния

затворъ въ солунския централенъ затворъ и въ Фезанъ. Погребението стана сщия день следъ обѣдъ.

Въ продължение на нѣколко месеца повече отъ насъ бѣхме болни. Военниятъ командиръ бѣше въ конфликтъ съ управителя, и като научи, че повечето отъ насъ сме болни, запрети да посещаваме военната болница и аптеката. Ние останахме безъ всѣкаква медицинска помощъ, но providението ни пазѣше. Повечето отъ болнитѣ оздравѣха. Другарѣтъ ни Иванъ Илиевъ, родомъ отъ с. Савикъ (Демиръ-хисарско) отъ 8—9 месеца боледуваше отъ една лоша рана. Изоставенъ на произвола въ продължение на шестъ месеца, пазѣше леглото. Раната се съвсемъ влоши, него захвърлиха въ една нечиста тъмна стая, гдето бѣше още живъ заровенъ въ гроба. На 13 мартъ погребохме и него. Пролѣтъта настѣпи, всички се радвахме на пролѣтно съживителнитѣ слънчеви лъчи, които въ тая гореща страна спомагатъ бърже да расте цѣлата растителность, преминахме великденскитѣ празници, постоянно очаквайки, както всѣкога, нѣкое утешително известие отъ нашето отечество. Мина и народниятъ празникъ св. Кирилъ и Методий, а ние още повече укрепвахме надеждитѣ си, въпрѣки всички незгоди, мѣнотии и притѣснения. Когато неприятелитѣ ни се стараеха да ни накаратъ да измремъ, ние още повече крепѣхме вѣрата въ себе си. Горещинитѣ настѣпиха. Презъ това време мутесарифинтъ пожела да премѣсти затвора. Обаче, както казахъ и по-горе, нѣмаше удобно помѣщение. Решиха градскитѣ хамбаръ, който бѣше до военната пещъ и самото правителствено здание, да приспособятъ за затворъ. Отъ м. мартъ до м. юний ние на групи сутринъ и вечеръ излизяхме вънъ отъ затвора при военната пещъ да срутаваме стърчащитѣ голи зидове, отъ които щѣхме да приберемъ материали за новитѣ стени, които трѣбваше сами да направимъ,

за да обградимъ хамбаря — бждещия затворъ. Ние въ разстояние на нѣколко месеца работѣхме ежедневно до привършването на постройката — 15 юний. Ние градѣхме стенигѣ на новото си жилище безъ всѣкакви пособия, безъ мотики, безъ лопати, безъ дърва, само съ ржце, земя и камъни. Калъта приготвлявахме съ ржцетѣ и нозетѣ си. Зидоветѣ срутявахме само съ единъ чукъ, вода носѣхме пакъ съ ржце. Дрехитѣ си изпокжсахме, ризитѣ изцапахме, и лицата ни изгорѣха отъ горещото слънце, съ една дума изпитахме много голѣми физически мъчения. Всѣки единъ отъ насъ трѣбваше да работи вънъ отъ затвора най-малко 3—4 часа на день. Сетне трѣбваше да пречистваме житото, да го мелемъ, да приготвляваме хлѣба, да го печемъ, а всичко това изискваше време и почивка. Ние нѣмахме такъво време. Но нѣмаше какво да правимъ, — стражаритѣ постоянно ни наглеждаха и упражняваха своя натискъ. Ако нѣкой се възпротивѣше подъ нѣкакъвъ предлогъ за излизането, най брутално го измъкваха отъ стаята и го караха да приготвлява калъ или пѣкъ да носи съ зюмбули (кошници отъ палмови листа) камъне или пѣкъ да носи вода отъ кладенеца при джамията. Тая работа за насъ бѣше каторга, каквато може да сжществува само въ Фезанъ, а не и другаде. Ако се касаеше да правимъ кжщи, да строимъ здания или каквато и да е друга физическа работа, ние щѣхме да изхабимъ само мускулна сила, щѣхме да чувствуваме известно време физически мъки, а сетне съ течение на времето, може би, всичко щѣхме да забравимъ. Тукъ работата бѣше друга. Ние градѣхме затворъ, въ който самитѣ ние щѣхме да живѣемъ, гдето щѣхме да преминемъ последнитѣ дни отъ живота си и гдето следъ насъ — ние това предполагахме — други щѣха да живѣятъ!

Презъ м. май падна тежко боленъ скжпиятъ ни другаръ, съучастникъ въ Сол. атентатъ Миланъ Арсовъ, родомъ отъ с. Ораховецъ (Велешко). Той отдавна страдаше отъ хроническа ангина, бѣше доста слабъ, а следъ като насжпиха горещинитъ той съвършено отпадна и вече не ставаше отъ леглото си. Младъ човѣкъ, 24 год., високъ ръстъ, бѣло, сухо лице, черни очи и още по-черни косми, бѣха неговитъ отличителни черти. Тоя младежъ съ силна воля, смѣлъ и крайно нервозенъ, въ последнитъ минути запази присжствие на духа си и се разговаряше съ насъ като човѣкъ, който търси развлѣчение, а не утеха и облекчение. Хвана ржцетъ на всички подъ редъ въ стаята, прости се съ насъ и издѣхна. Той съ смъртта си очуди всинца ни. Ние останахме тѣй трогнати отъ приближаването на неговата смъртъ, че сълзитъ почнаха да текатъ отъ очитъ ни. Не можахме да спремъ сълзитъ си даже следъ като той издѣхна. Въ предпоследната минута, преди да затвори очитъ си, видѣ какъ текатъ нашитъ сълзи. Това бѣше моментъ, какъвто рѣдко изпитватъ и могатъ да понесатъ всички хора, когато смъртта имъ приближи. На 8-й юний следъ обѣдъ, когато слънцето приближаваше да целуне върховетъ на

Миланъ Арсовъ

най-високитѣ пѣсчливи хълмове, които се гледаха далечъ въ хоризонта, ние целунахме починалия си другаръ преди да го поставимъ въ черния гробъ. Пѣсъкътъ покри и него. Изгубихме го за винаги. Ние останахме сами. Само горещитѣ сълзи, които проливахме, и преголѣмата тжга останаха у насъ. Сълзитѣ и тжгата ще изчезнатъ, когато ще изчезнатъ благитѣ спомени отъ починалия мжченикъ. Гробътъ бѣше скромнъ, нѣмаше похвални и прочувствени речи, а мълчаливъ плачъ и тжжни мисли.

Презъ половината година на 1908 год. живѣехме при много лоши обстоятелства. Ежедневно 8—10 ч. вратитѣ на стаитѣ затваряха, горещинитѣ се усилиха, а ние — съ изключение на онѣзи, които работѣха навънъ — презъ цѣлия день се обливахме въ потъ. Никаква прохлада, никаква разходка. Не ни оставяше време даже да приготвимъ ястия, за да се нахранимъ. Въ продължение на шестъ месеца не получихме никакво писмо отъ домоветѣ и приятелитѣ ни. Писмата ни спираха въ Триполи. Оплакахме се на мутесарифина, а той ни каза: „по въпроса за писмата отъ мене нищо не зависи, но пакъ ще запитамъ надлежнитѣ части въ Триполи.“ Чрезъ мутесарифина изпратихме нѣколко телеграми до валията, съ които се молѣхме да ни изпратятъ писмата. На последната ни телеграма валията Реджебъ паша отговори съ специална телеграма съ заповѣдъ да ни се прочете на всички: „Писмата, които дохождатъ въ тукашната пощенска станция, се изпращатъ за преглеждане въ Цариградъ.“ Следъ тая телеграма не оставаше освенъ да чакаме. Изминаха се още два месеца, ние пакъ не получихме никакво писмо. Пакъ пратихме дълга телеграма до валията, въ която изтъкнахме, че още не сме получили никакво писмо въпреки това, че времето за отиване и дохождане на писмата отъ Цариградъ вече измина. Реджебъ паша отговори съ сжщата телеграма

като прибави само няколко думи, а именно: „писмата на българитѣ-арестанти сж изпратени въ министерството на полицията въ Цариградъ и следъ като се повърнатъ не медлено ще ги препратятъ“. Чакахме още 2-3 недели и следъ възкресяването на усопшата турска конституция, се явиха и писмата. Последнитѣ не бѣха даже отворени. Следъ като ги прочетохме, увѣрихме се, че много други писма бѣха унищожени. Явно бѣше, че тѣ не бѣха посетили мухлясалитѣ чанти на полицейскитѣ отделения въ Цариградъ, а навѣрно сж пладнували въ нѣкой шкафъ на телеграфо-пощенското бжро (политическо отделение) въ Триполи. Конституцията се провъзгласи и писмата излѣзоха. Блажено време! . . . Колко бързо въ Турция по нѣкога се явяватъ резултатитѣ на нѣкои дѣла... Какво би било, ако всички работи вървѣха тъй бързо.

ОСВОБОЖДЕНИЕТО.

Презъ последнитѣ две години не получихме никакво известие за нѣкое по-особено движение въ Македония. Ние не познавахме положението на Македония, не знаехме, до каква степенъ на развитие е дошелъ македонскиятъ въпросъ, но все пакъ макаръ и живущи въ глухъ гробъ ние учехме сегизъ-тогизъ нѣкои новини отъ Македония, обаче тѣ не ни утешаваха. Предадени на еднообразния затворнишки животъ, заныти съ ежедневни дреболии въ затвора, на 16 юлий вечерята се прѣсна слухъ, че е пристигнала една телеграма, въ която се казвало, че била дадена обща амнистия на всички политически престѣпници. Завчасъ тая телеграма падна въ ржцетѣ ни. Тя гласѣше: „По случай откриването на парламента Султанътъ издаде обща амнистия“. Това известие ни съживи. Въ затвора, както и въ града се дигна тревога.

Едни си честитяваха освобождението, други се съмняваха въ това, а равнодушнитъ араби, гдето срещнѣха заточеници, казватъ: мамбрукъ, мамбрукъ! (честито честито). На 17 юлий пристигна официална телеграма и още сѣщия день съобщиха на всички мохамедански заточеници, че сѣ свободни да си вървятъ кой кждето и кога иска. Следъ малки приготовления за пѣтя всички си заминаха. Останахме ние българитъ и двама ерменци. Какво бѣше нашето положение! Кой ще го опише?! Пъкъ и какъ да го опиша?! Ние, колкото се радвахме за заминаването на нашитъ другари по участь — мухамеданскитъ заточеници, толкова и скърбѣхме, че оставаме. Знаешъ ли, читателю, какво е настроението на човѣшката душа, когато едновременно усѣща голѣма скърбъ и радостъ? Да плаче или да се весели, да се движи или да лежи — ни едното, ни другото. Подобенъ критически моментъ е най-мжчниятъ презъ живота на затворника, понеже той пада въ още по-голѣма неизвестностъ предъ бждещето, а тая неизвестностъ не му дава нито минута миръ и спокойствие. Превратъ станалъ, конституция се дала, кабинетътъ се измѣнилъ, Турция се съживила — всичко това само слушахме. Огъ пристигналитъ известия за събитията въ Турция ние се увѣрихме, че въ близко време ще се освободимъ. Съ нетѣрпение чакахме да дойде тоя щастливъ день, когато и на насъ ще ни кажатъ: „излѣзте!“ Днесъ, утре, изминаха се 10—15 дни, ние още стояхме въ сѣщото положение безъ да можемъ да се спремъ върху каквото и да е заключение отъ нашитъ разсждения.

На 30 юлий късно презъ нощта всички почти бѣхме заспали, почнаха да звѣнтятъ ключоветъ, отвориха вратитъ и на нѣколко души отъ насъ поднесоха ни четири телеграми, съ които домашнитъ ни питаха: „Освободени ли сте или не?“. Нови раздвижвания, нови тревоги, пакъ

безсъница... На другия денъ, 31 юлий, научихме, че отъ министерството на правосъдието пристигнала една телеграма, съ която питали управителя: „Освободихте ли заточеницитѣ?“ Минаха нѣколко часа, ние още чакахме да ни съобщатъ. Вечеръта въ 10 часа управительтъ повика нѣколко души отъ насъ въ своята лѣтна вила, далечъ отъ града всрѣдъ една градина съ високи палмови дървета. Явихме се предъ него, а той почна: „Сега получихъ една телеграма отъ главния инспекторъ на румелийскитѣ вилаети, съ която ми съобщава, че и вие влизате въ общата амнистия. Отъ тая минута сте свободни. Поздравлявамъ ви съ радостната вестъ, туй съобщете на останалитѣ си другари, а въ сжщото време честитете освобождението имъ.“ Още сжщата нощъ излѣзохме въ града, настанихме се въ една-две кжщи при нашитѣ другари, ерменцитѣ. Презъ цѣлата нощъ не спяхме и лично присжтствувахме на фезанската „фан-тазия“ (веселие), за която въ разстояние на две години само слушахме отъ затвора.

На 1 августъ мутесарифинтъ побърза да ни съобщи, че нѣма да ни се дадатъ нито хлѣбъ нито мѣхове за вода, потрѣбни за презъ цѣлия пжтъ, който ни предстоеше, нито даже камили, докато не дойде заповѣдъ отъ Триполи. Хлѣба спрѣха. Още сжщия денъ ние поискахме отъ валията да ни се даде всичко, което е най-необходимо за презъ дългия пжтъ. Повторно помолихме управителя поне на беднитѣ да отпусне хлѣбъ. Той не се съгласи. „Вие не сте вече арестанти, и споредъ закона не трѣбва да ви се дава хлѣбъ“ — бѣха неговитѣ собствени думи. На 4 августъ получихме отговоръ на изпратената ни телеграма до валията въ Триполи. Съобщиха ни, че всичко ще ни дадатъ — хлѣбъ, мѣхове за пазене на водата, камили, стража и пр. Потърсиха мѣхове въ града, обаче едва 7—8 малки мѣхове

се намѣриха. Не оставаше освенъ да се потърсятъ въ Сокна и Гатъ. Гатскитѣ мѣхове сж по-добри, обаче докато пристигнатъ щѣхме да чакаме 20—25 дни, понеже между Гатъ и Мурзукъ нѣма телеграфна жица, а разстоянието е повече отъ 450 километра. Още сжщия день мутесарифинътъ телеграфира на каймакамина въ Сокна да се разпореда да се намѣрятъ 50 мѣхове за вода и да ги изпрати съ специаленъ човѣкъ въ Мурзукъ. Разпоредиха се и за намиране на камили. Но въ околноститѣ на Мурзукъ пасбища нѣма, гдето можеха да се търсятъ камили. Телеграфираха на каймакамина въ гр. Шати, обаче се оказа, че и тамъ нѣмало, но 3—5 дни далечъ отъ града при Вади бей се намирало достатъчно камили та каймакаминътъ изпратилъ нѣколко конни стражари, за да прибератъ камили. Мѣховетѣ не можаха да пристигнатъ по-рано отъ 15 дни, а камилитѣ — 20 дни. На 9 августъ въ Мурзукъ пристигна единъ керванъ съ стока. Повечето отъ камилитѣ бѣха уморени отъ дългия пътъ и тежкитѣ товари. Бодритѣ още камили задържаха, за да препратятъ по домоветѣ имъ една група войници, които бѣха вече отбили военната повиностъ. Едни отъ нашитѣ другари помолиха мутесарифина да ги препрати по-бърже, понеже почти всичкитѣ бѣха бедни и отдавна останали безъ счупена пара. Камили достатъчно нѣмаше, и понеже тази година презъ пролѣтѣта не паднаха много дъждове, нѣкои отъ кладенцитѣ презъ пѣтя пресъхнали. Ето защо мутесарифинътъ искаше да ни раздѣли на две групи. По молбата на другаритѣ ни той се съгласи да ги изпрати съ уволненитѣ войници. Още сжщия день дадоха имъ жито за 45 дни, по единъ мѣхъ за вода на всѣки, намѣриха нѣколко камили въ града и на 10 августъ заминаха 15 души отъ нашитѣ другари, като имъ опредѣлиха още въ Мурзукъ на двама по една камила, на която да товарятъ хлѣба и водата.

Следъ заминаването на другаритѣ ни случайно научихме, че единъ керванъ миналъ на 2—3 часа разстояние отъ Мурзукъ за къмъ селото Хофрие Шаркия, за да взематъ палми. Разпоредиха се да заминатъ нѣколко конни стражари за да хванатъ предводителя на този керванъ. Другия день камиларитѣ по заповѣдь на мутесарифина дойдоха въ града и предложиха имъ срещу прилично възнаграждение, което още тамъ щѣха да взематъ, да ни занесатъ въ Сокна. Тѣ не искаха, защото камитѣ имъ били слаби, обаче ги принудиха да заминатъ. На 16 августъ и мѣховетѣ пристигнаха. Казаха ни, че ще ни дадатъ на двама по една камила за яздене, по единъ мѣхъ за вода на всѣки и пшеница за 40 дни. Пшеницата ни дадоха 5 дни по-рано и ние срещнахме голѣми мжноти и докато отстранимъ камънчетата и земята въ пшеничните зрънца, да смелемъ житото, да прелечемъ хлѣба за да стане на сухари. Презъ това кжсо време съ неимовѣрни голѣми усилия успѣхме да смелемъ житото съ ржчните мелници, които пазѣхме още при насъ. Мѣховетѣ не бѣха добри — почти всичкитѣ вонѣха, нѣкои смърдѣха, и водата въ всичкитѣ бързо се изпаряваше. Стараехме се да тръгнемъ една минута по-бързо, защото и безъ това достатъчно закъснѣхме. А пъкъ колко коректни и разпоредителни сж турскитѣ чиновници, ние това знаехме отъ опитъ.

Ние щѣхме да напуснемъ вече Мурзукъ. Обаче възпоминанията за нашитѣ погребени другари бѣха още прѣсни въ паметъта ни. Ние сѣкашъ бѣхме срастнали съ тѣхъ. Не можехме да се съгласимъ да напустнемъ тая страна, въ която оставаха тѣлата на умрѣлитѣ ни другари. Тази мисль не ни даваше миръ нито минута. Какво можеше да се направи? Мнозина мислятъ, че затворѣтъ е мѣсто, гдето се поправятъ хората. Напротивъ, днешниятъ затворъ е мѣсто, гдѣто се фабрикуватъ престѣпници. Пре-

стжпленията не сж плодъ само на човѣшката патология. Тѣ по-скоро рисуватъ най-релйефно условията на днешния държавно-общественъ животъ. Ние едва що бѣхме освободени. Звукътъ на оковитѣ, свиркитѣ на гвардиянитѣ, крѣсътитѣ на стражаритѣ, дѣхътъ на влажнитѣ и тъмни затворнишки стаи, мжчнотиитѣ въ затвора — всичко това още бѣше действителностъ за насъ. Ние бѣхме свободни, но въпрѣки това умътъ, инстинктътъ ни влѣчаха къмъ друго направление: какъ да изпълнимъ дълга си сир. какъ да успѣемъ да откраднемъ тѣлата на умрѣлитѣ си другари. Тѣ бѣха още прѣсни, неразложени окончателно. Санитарната властъ не допускаше това. Наказанието, предвидено въ закона, бѣше голѣмо. Но предъ другарския дългъ всѣкакво наказание немѣе, то е нищожно. Ние дебиѣхме момента, какъ да изпълнимъ тоя планъ и да вземемъ поне коститѣ на умрѣлитѣ си другари. Минаха се 1—2 седмици, а тази мисль не излизаше отъ ума ни. Следъ като проучиме всички условия, следъ като се съобразихме съ всичко, което трѣбваше да знаемъ, една вечеръ шестъ души отъ насъ съвсемъ тайно отидохме при гробоветѣ, поставихме дваматрима за да пазитѣ да не ни забележи нѣкой, а останалитѣ едни съ ржце, други съ дъски почнахме да разравяме пѣсъка, да откриваме гробоветѣ, за да търсимъ тѣлата на умрѣлитѣ.

Нощта бѣше ясна. Месецътъ ярко блестѣше. Сѣнкитѣ на дърветата и сърчащитѣ голи зидове на градскитѣ стени придаваха на мѣстността таинственъ изгледъ. Въ кжсо време пѣсъкътъ бѣ прехвърленъ на страна — появиа се тѣлата. Тѣ бѣха още неразложени — цѣли. Миризмата все повече и повече се усилваше. Почувствувахме силно зашемедяване. Потъ бликаше отъ лицата ни. Пауза. Пакъ на работа. Тѣлата по никой начинъ не можехме да задигнемъ, защото нѣмаше какъ и

кжде да ги укриемъ. Коститѣ не можехме да приберемъ, защото тѣ бѣха още обвити съ месо. Не оставаше освенъ да вземемъ черепитѣ на умрѣлитѣ. Завчасъ извадихме ножоветѣ си, отсѣкохме главитѣ. За нѣколко минути пакъ почнахме да покриваме съ пѣсъкъ тѣлата. Главитѣ останахъ вънъ. Прибрахме ги въ особени торби, наравихме ги право въ кѣщи. Утринята, следъ като ги нацапахме съ йодоформъ, ги поставихме въ две тенекени кутии, които херметически затворихме. Тѣ бѣха вече готови, а ние спокойни.¹

НА ПЪТЪ КЪМЪ МАКЕДОНИЯ.²

На 18 августъ следъ обѣдъ главната улица въ Мурзукъ представляваше особено зрелище, когато камилитѣ влѣзоха въ града, а ние натоварвахме дрехитѣ си, хлѣба и водата. Камилитѣ, живѣли дълго време въ пѣсъчливитѣ полета или пасбищата, се плашиха отъ дрехитѣ ни, отъ сѣнитѣ, които носѣхме върху главитѣ, за да се предпазимъ отъ вертикално падащитѣ слънчеви лѣчи, и отъ самитѣ кѣщи даже. Минаха 4-5 часа докато да натоваримъ дрехитѣ си. Едни товарили, на други камилитѣ се подплашили, тичатъ, мучатъ, хвърлятъ вещитѣ, тукъ паднали съндѣци, тамъ пълни чували, а нѣкои отъ

¹ Авторътъ, г. Шатевъ, въ книгата си нищо по-нататъкъ не обажда, какво сж направили съ главитѣ на починалитѣ си другари, следъ като се завърнали въ родината си. Но отъ него самия зная, че главата на Миланъ Арсовъ е била предадена въ Велесъ на нещастната му майка, а главата на Бошнякова — на родителитѣ му въ Охридъ.

² За да се завърши докрай историята на фезанскитѣ заточеници, ще си позволя да приведа съ твърде голѣми съкращения най-сжщественото отъ подробното описание на завръщането имъ въ родината (вж. стр. 124—150: „На пѣтъ къмъ Македония“), колкото да се следи маршрутътъ имъ отъ Мурзукъ до Солунъ.

мъховетъ, пълни съ вода, отъ скачането на камилитъ отпуснали се отъ самаря, падатъ на земята, водата се излива, едни тичатъ, за да уловятъ за гушитъ камилитъ, други се смѣятъ, а множество малки арабчета, разпредѣлени на отдѣлни групи, почти голи, тичатъ следъ насъ, налитатъ ни като сжщински пчели, когато се роятъ, да взематъ нѣкоя и друга пара, за да си купятъ хлѣбъ. Нѣкое отъ тѣхъ, следъ като успѣе съ голѣми молби да вземе 1-2 гроша, затича се къмъ нѣкой отъ хлѣбаритѣ, взима 3-4 парчета хлѣбъ, а останалитѣ почватъ да се блъскаатъ помежду си, кое отъ тѣхъ да вземе припадащия му се дѣлъ отъ бакшиша. За арабина нѣма нищо по-сладко отъ спечеленото съ милостиня или молба! На 18 вечерьта се отбихме 4-5 часа далечъ отъ града и следъ полунощъ всички се прибрахме въ селцето Дилимъ. Спрѣхме тамъ, за да пренощуваме. Дилимъ е малко селце съ нѣколко градини, въ кладенцитѣ на които намѣрихме вода.

На 22 августъ следъ обѣдъ ние влѣзохме въ Себа. Тоя оазисъ е най-богатиятъ презъ цѣлия пѣтъ отъ Мурзукъ до Триполи. Градътъ, разположенъ на единъ високъ ридъ, отъ далечъ изглеждаше като купъ отъ развалини. Кжщитѣ сж построени отъ камъни и земя, улицитѣ много тѣсни, и презъ деня, вследствие на слънчевия пекъ, се усѣща една особена миризма, подобна на миризмата, която се чувствува, когато приближаваме до мѣста и кжщи следъ голѣмъ пожаръ. Въ цѣлия градъ нѣмаше нито едно дърво. Въ околноститѣ обаче има много градини съ безбройни палмови дървета, зеленчуци и пр. Лицата на жителитѣ бѣха много жълти, сѣкашъ че сж страдали отъ продължителна треска. Децата на купове тичаха следъ насъ и викаха: „Елате, елате да видимъ хора съ шапки!“. Следъ като се установихме подъ сѣнкитѣ на нѣколко палмови дървета, мнозина отъ насъ

легнаха да спятъ, други се заеха да приготвятъ топли ястия, за да се нахранятъ, а нѣколко души отъ насъ отидохме да позаобиколимъ нѣкои улици въ града. Отъ Себа тръгнахме за Зъгънъ. Разстоянието е 80 километра. Следъ 20 километра пѣтъ минахме селцето Тъмърхиндъ. То има сто до сто и двадесетъ къщи, построени добре, а многобройнитѣ палмови дървета и градини, всички на ближно разстояние една отъ друга, му придаватъ особенъ изгледъ. Палмитѣ бѣха много хубави, водата добра, обаче когато приближавахме при кладенцитѣ, усѣтахме миризмата на сѣра. Тъмърхиндъ по своето мѣстоположение е най-красивиятъ оазисъ въ фезанската областъ. Отъ Тъмърхиндъ се упѣтихме къмъ северо-изтокъ. Ние вървѣхме 5-6 часа, докато да пресѣчемъ долината. Повърхността на пѣсѣка, чудесно изпѣстрена отъ вѣтъра, ни даваше голѣми развлѣчения. Ние бѣхме вече въ Зъгънъ. Повърхността на почвата въ Зъгънъ и околността въ нищо не се различава отъ повърхността на почвата въ Тъмърхиндъ. Къщитѣ имаха сѣщата форма и сѣщата направа, градътъ е хубавъ, улицитѣ, сравнително съ ония въ Себа и Мурзукъ, сѣ широки, а къщитѣ красиви. Когато минавахме по улицитѣ въ Зъгънъ, децата се отдалечаваха отъ насъ като викаха: „Насара якулъ насъ!“ (християнитѣ ядатъ хора). Колкото любезни и да се показвахме къмъ тѣхъ, тѣ всички старателно се отдалечаваха отъ насъ. Въ града има само единъ дюкянъ съ колониялни и манифактурни стоки. У мѣстнитѣ жители има специфична омраза къмъ всички християни. Ние, качени на камитѣ, се подсмивахме на тѣхнитѣ думи.

Къмъ 11 ч. презъ нощта бѣхме при кладенеца Умъмуля-бутъ. Тамъ се спрѣхме; разположихме се на пѣсѣка около хрусталацитѣ, блѣснаха огньовѣтѣ, почнаха да се слушатъ пѣсни, а една група отъ насъ подъ редъ, единъ

следъ другъ, пречистяха и пълнѣха празнитѣ мѣхове съ вода отъ кладенеца. Постарахме се да вземемъ колкото се може повече вода, понеже предстоеше да изминемъ една голѣма пустиня, която държи повече отъ 190 километра безъ да срещнемъ каквато и да е тревица или вода. На другия денъ вечерята, 26 августъ, керванътъ потегли. Следъ полунощъ бѣхме всрѣдъ пѣсчливата пустиня Рамля-и-Съгиръ, препълнена съ подвижни пѣсчници дюни, а на сутринята излѣзе силенъ северенъ вѣтръ, атмосферата се изпълни съ дребенъ бѣлъ пѣсъкъ въ видъ на гъстъ димъ, та едва се забелѣзвахме единъ съ другъ. Мѣстността взе сжшия изгледъ, както когато по нашитѣ мѣста падне гъста мъгла. Въ зората изгубихме пжтя. Въ продължение на два часа ние се възкачвахме и слизахме по високи пѣсчливи хълмове, които вѣтрътъ бѣше натрупалъ на пжтя. Въ Рамля-и-Съгиръ нѣма пжть както се разбира по насъ. Ние вървѣхме на посока. Камилитѣ едва се движеха въ мекия и бѣлъ като снѣгъ дребенъ пѣсъкъ. По едно време навлѣзохме въ една равнина съ набитъ пѣсъкъ, която отъ всички страни бѣше обградена съ високи, пѣсчливи хълмове. Нѣколко души отъ насъ отидоха по две различни направления, за да намѣрятъ нѣкое по удобно мѣсто, отъ кждето да минатъ камилитѣ. Напразно. Тѣ се завърнаха при насъ като казаха, че потъвали въ пѣска и едва успѣвали да извадятъ краката си отъ пѣска, подпирайки се съ яки сопи. Тѣ ни увѣриха, че е абсолютно невъзможно да минатъ камилитѣ. Студъ голѣмъ. Всички треперѣхме отъ студъ. Принудихме се да се повърнемъ пакъ назадъ, отъ кждето бѣхме влѣзли въ равнината, и се упжтихме къмъ западъ. Съмна се добре. Ние, възползувани отъ утреннитѣ слънчеви лжчи, които слабо минаваха презъ препълнения съ дребенъ пѣсъкъ въздухъ, успѣхме да оправимъ пжтя, когато приближаваха-

ме до съседния сериръ — Рамля-и-Кебиръ (голѣмата земя), гдето видѣхме нѣколко отдѣлени една отъ друга, стърчащи високи скали, които нагледъ изглеждаха, че стърчатъ всрѣдъ пѣсѣка само за смѣхъ на пѣтниците. Обаче тѣзи скали въ тази страна, както и много други пѣсѣчници съ по-дребни и по-голѣми камъни, смѣсени съ земя, въ пустинитѣ иматъ своето значение — тѣ служатъ за отличителни белези, по които се ориентиратъ жителитѣ въ пустинята. Камиларитѣ, като видѣха стърчащитѣ скали, се успокоиха, сѣкашъ намѣриха една опорна точка въ дългия пѣтъ. Керванътъ изви на северъ и влѣзохме въ Рамля-и-Кебиръ. Вървѣхме цѣль день, а предъ насъ виждахме пространно поле съ набитъ пѣсѣкъ.

На 27 августъ презъ цѣлия день и цѣлата нощъ вървѣхме най-усилено, понеже мѣховетѣ се утаяваха и повечето отъ водата се изпари, а пъкъ предстоеше ни да изминемъ още 80—90 километра пѣтъ, докато да стигнемъ до най-близкия кладенецъ. Времето беше много горещо, обаче ние пакъ пѣтувахме. Къмъ обѣдъ спрѣхме всрѣдъ полето, защото слънчевитѣ лъчи почнаха да ни бодятъ като нажежени игли. Закрихме се подъ сѣнкитѣ на слабитѣ палатки, които правѣхме отъ нѣколко дърва, взети още отъ Мурзукъ специално за това. Изпразненитѣ вече мѣхове поставихме върху пѣсѣка. Обаче скоро тѣ съвършено изсъхнаха, а кожата се втвърди и имаше голѣма опасностъ да се повредятъ, когато ги носѣхме надъ самаря на камилитѣ. За да бждатъ поне влажни, сир. меки, ние ги поставихме между другитѣ мѣхове, въ които още се намираше вода. Обаче водата въ тѣхъ лесно се изпаряваше, а нагорещениятъ отъ слънцето пѣсѣкъ, върху който ги оставихме, съ голѣма бързина поглѣщаше водата отъ тѣхъ. Какво да правимъ? — питаме се. Какъ да предпазимъ водата и празнитѣ мѣхове

отъ изсъхване? Следъ дълги уговаряния арабитѣ ни казаха да се пръснемъ въ полето и да събираме камъни, върху които да поставимъ мѣховетѣ съ вода, а между тѣхъ и празнитѣ мѣхове. Разтичахме се, прибрахме камъни, наредихме ги единъ до другъ върху пѣсъка и поставихме върху тѣхъ мѣховетѣ, като ги покрихме съ празни чували, одеяла, а нѣкои даже хвърлиха и горнитѣ си дрехи върху тѣхъ, за да попречатъ на слънчевата светлина да краде отъ мѣховетѣ водата — единствената утѣха за спасение въ пустинята. Разхвърлениѣ тукъ-таме камъни имали своето значение, намѣрихме и тѣхното употребление. Каква опитностъ, каква съобразителностъ и ловкостъ на жителя въ пустинята, когато природнитѣ стихии заплашватъ живота му. Вечеръта продължихме пѣтя презъ високи ридове, обсипани изключително само съ черни камъни. Минавахме планината Джебелъ есъ Сода. Цѣлата нощъ пѣтувахме презъ планината.

На 30 августъ пристигнахме въ града Сокна. Още сѣщия день каймакаминътъ Яя повика четирма отъ насъ, за да ни пита, презъ кжде ще пѣтуваме — презъ Урфеле или Съртъ. Ние отговорихме, че желаемъ презъ Съртъ, защото пѣтътъ презъ тоя градъ е значително полесенъ за минаване. Ние щѣхме да пѣтуваме още 6—7 дни по сухо, а сетне, следъ като пристигнемъ въ Съртъ, за два дена съ параходъ щѣхме да отидемъ въ Триполи. Потърсихме да ни се даде на всѣкиго по една камила, защото повечето отъ насъ бѣхме боси та мжно пѣтувахме; освенъ това нѣмаше никаква мжнотия за намиране на камили. Въ околността на Сокна има добри пасбища и можеха да намѣрятъ достатъчно камили. На другия день следъ обѣдъ трѣбваше да трѣгнемъ за Съртъ. Обаче сѣщата нощъ пристигна една телеграма отъ Съртъ, отговоръ на една изпратена отъ насъ теле-

грама, съ която запитвахме кога ще има параходъ отъ Съртъ за Триполи. Въ пристигналата телеграма се съобщаваше, че параходътъ, който циркулира всѣки 15 дни между Съртъ и Триполи, заминалъ за Цариградъ за поправка, понеже компанията искала да го приспособи за друга целъ, да го направи удобенъ за да пренася пѣтници по брѣговетъ на Босфора въ Цариградъ. Добавяше се още, че въ продължение на 30—35 дена въ пристанището нѣма да пристигне никакъвъ параходъ. Ние по неволя трѣбаше да пѣтуваме презъ Урфеле. На 31 августъ вечерта излѣзохме отъ Сокна. Отдалечихме се 2—3 часа отъ града и спрѣхме при мѣстото Елъ Хамемъ. Тамъ намѣрихме топла минерална вода. Кладенецътъ бѣше при самия върхъ на единъ високъ пѣсѣченъ хълмъ. Сжщата нощъ керванътъ трѣгна, и при зори пристигнахме при мѣстността Таръ. На 2 септемврий цѣлия день пѣтувахме презъ долината Умъ Авана. Тая долина държи 6—7 ч. широчина и 15—18 часа дължина.

На 3 септемврий ние минахме едно пространно поле, а далечъ отъ насъ забелѣзвахме скалисти ридове. Слѣнцето блѣсна въ хоризонта, а въздухътъ бѣше прохладенъ. Схванатъ отъ продължителното яздене на камила, слѣзохъ да се пораздвижа. Презъ пѣтя се спирахъ при купове отъ бѣла слюда, чийто блѣсъкъ придаваше на мѣстността особена хубостъ. Мѣстото, гдето бѣхме тая заранъ, се казва Хурметъ Лимъ Яля.

Отъ Хурметъ Лимъ Яля ние минахме кладенеца Буетла, долината Гуртъ-турка и на 4 септемврий късно следъ полунощъ пристигнахме въ селото Бунджемъ или Меджидие. Тукъ престояхме единъ день. Другия день излѣзохме. На 6 септемврий минахме кладенеца Земъ-земъ. Както отбелѣзахме по-преди, водата въ тоя кладенецъ е много солено-горчива, на вкусъ е почти като хинина, та за туй не се спрѣхме, а продължихме пѣтя презъ

долината Вади бей за къмъ Нефетъ. На 7 септемврий цѣлия день пжтувахме презъ пространата долина Вади бей. Следъ като минахме мѣстността Фискія, почнахме да вървимъ по едно равно поле, обрасло съ зелена трева, гдето въ изобилие имаше заеци, които, уплашени отъ кervана, прескачаха тревитѣ. Тоя день изгубихме пжтя, понеже единствениятъ човѣкъ, който познаваше добре посоката на пжтя, се отдѣли отъ кervана и нѣколко часа остана назадъ. Ние цѣли 7—8 часа се лутахме насамъ-натамъ, а околноститѣ на Нефетъ още не се виждаха. Явно бѣше, че бѣхме се много отдалечили отъ сѣщинската посока на пжтя. По предположение извихме на северъ, вървѣхме 2—3 часа и едва вечеръта къмъ 10 ч. пристигнахме при Нефетъ. Това закъснение и лутане по долината даде поводъ за много препирни помежду ни. Но благоразумието на нѣкои отъ нашитѣ другари надви, иначе тѣзи ожесточени препирни щѣха да се последватъ отъ печални резултати. Вследствие на мжнотиитѣ, които ги има всѣки затворъ, и поради присѣтствието на нѣколко слабоумни и съ лошъ характеръ лица презъ последнитѣ 10—12 месеца помежду насъ имаше раздори. Съ съжаление трѣбва да констатирамъ, че презъ последнитѣ месеци съ голѣми мжнотии се постигаше съгласие даже по работи отъ явно общъ интересъ за всички.

Презъ цѣлия пжтъ най-хубавата и вкусна вода намерихме при Нефетъ. Следъ като напуснахме това мѣсто, тръгнахме да вървимъ презъ единъ оазисъ, гдето съвсемъ ненадейно падна отъ камила, на която яздѣше, нашиятъ другаръ Дуле Силяновъ, родомъ отъ Охридъ. Презъ пжтя, както забелѣзахъ по-горе, мнозина падаха отъ камитѣ, обаче не последва нѣкаква особена опасностъ. Другарьтъ ни падна върху пѣськъ и чувствуваше голѣми болки въ грждитѣ, — едва поемаше въздухъ.

Принудихме се нея нощъ да спремъ въ пѣсѣка, докато да се посъвземе падналиятъ ни другаръ. Утринѣта минахме Софиджинското поло и следъ обѣдъ пѣтувахме презъ едно пакъ равно, но каменисто мѣсто. Заранѣта преди да влѣземъ въ града Урфеле почна да вали дѣждъ.

Вечерѣта трѣгнахме, пѣтувахме цѣлата нощъ и на другия день къмъ обѣдъ пристигнахме къмъ Бутумъ. Спрѣххме нѣколко часа за да пасятъ камилиѣтъ отъ зелената трева, което бѣше въ изобилие. Отъ Бутумъ трѣгнахме сжщата вечеръ, минахме Тенезълъ и дойдохме въ кладенеца Мулга (115 кил. отъ Урфеле). При кладенеца престояхме 4—5 часа и трѣгнахме къмъ Шаршара. Отъ тамъ презъ Сая дойдохме при оазиса Меджининъ (60 кил.). Ние бѣххме вече близу при Триполи, оставаха ни още 40—45 кил. пѣтъ. Вечерѣта се разположихме въ пѣсѣка, запалихме огньове, извадихме отъ торбитѣ всички останали провизии, гощавахме се. Смѣхъ, пѣсни, безгранична радостъ.¹ Ние действительно бѣххме освободени отъ затвора въ Мурзукъ, обаче още се чувствувахме като арестанти, понеже животѣтъ въ Мурзукъ и животѣтъ презъ пѣтя съ нищо не се различаваше отъ живота ни въ затвора. Ние бѣххме вече на самия прагъ на тѣй да се каже пустинния затворъ.

Следъ като вечеряхме, взехме да си приказваме разни епизоди, които ни се случиха презъ пѣтя. Тая вечеръ и ние самитѣ се удивлявахме, какъ можахме да понесемъ всички мжнотии, които видѣххме както въ продължение на две години тѣй и по пѣтя.

¹ Ние презъ пѣтя, гдето спираше керванѣтъ, палѣххме огньове за да приготвимъ ястие или чай. Дърва за гориво обаче навсѣкжде не се намираха та, когато минавахме презъ нѣкоя долина, бѣххме принудени да се катеримъ по висинитѣ за да откъснемъ нѣкой сухъ коренъ или да съберемъ сухи клончета, които грижливо ги носѣххме добре свързани на гърба си или върху камилата.

Утринът, на 16 септември, тръгнахме още преди появяването на зората. Мнозина от насъ изоставиха въ пѣсѣка мѣховетѣ, напуснаха камилитѣ и се надпреварваха, кой по-напредъ да види морето и града. Следъ обѣдъ ние гледахме високитѣ пѣсѣчливи хълмове на гр. Триполи.

Въ Триполи добре ни посрещнаха. Настаниха ни въ едно здание, собственостъ на градско-общинското управление. При насъ още сѣщия часъ дойде кметътъ Асуна, за да ни разпита, колко души сме, колко души има съвсемъ бедни, кои си нѣматъ обуща, дрехи и пр. Престояхме една седмица въ Триполи, а презъ това време храна даромъ ни даваха отъ кметството.

На шестия день пристигна параходътъ „Sumatra“ на италиянската компания *Navigazione generale italiana*. Дадоха ни билети, стойността на които заплати градско-общинското управление, и ние на 21 септември тръгнахме.

На 22 септември къмъ обѣдъ пристигнахме въ островъ Малта. Параходътъ престоя въ пристанището 7—8 часа. Излѣзохме въ града за да разгледаме по-бележититѣ мѣстности и паметници. Тамъ при насъ се доближи единъ господинъ — по всичко изглеждаше, че той бѣше нѣкой висшъ чиновникъ — и ни каза: „Ей сега пристигна една телеграма, съ която ни съобщаватъ, че България се провъзгласила въ независимо царство, а българскиятъ князь Фердинандъ — за царъ на българитѣ. Поздравлявамъ ви съ тази радостна новина.“

На 24 септември съ парахода „Favignana“ тръгнахме презъ о-въ Хиосъ за къмъ Канея. Морето бѣше много развълнувано, стомаситѣ ни, макаръ и засилени вече отъ добра храна презъ нѣколкодневното ни пребивание въ Триполи, противостоеха на морскитѣ люлеяния, обаче на разяренитѣ морски вълни нищо продължително не може да устои; когато морската вълна се

усили, на всичко само тя диктува. Съ бледи лица навеждахме главитѣ си, превивахме корема си, като се покланяхме за последенъ път на Аполона. Морето не утихна, даже когато на 28 септемврий сутринъта параходътъ спрѣ въ канейското пристанище — въ о-въ Критъ. Ние любопитствувахме да влѣземъ въ Канея, да видимъ града и хората, — критянитѣ. Морето бѣше още бурно. Съ голѣми мжчнотии и страхове съ една лодка нѣколко души отъ насъ отидохме въ града, обиколихме една две улици, обаче критянитѣ се отнасяха тъй зле къмъ насъ, че ние не пожелахме да стоимъ повече отъ единъ часъ въ града. Вънъ отъ всичкитѣ дърти подигравки, които хвърляха по нашъ адресъ по поводъ на скромното ни облѣкло и изпититѣ физиономии, тѣ ни се присмиваха само защото сме българи. Когато напустнахме брѣга, всички, заети съ спазването на равновесието въ люлещата се отъ вълнитѣ лодка, единъ стражаръ каза въ наше присѣствие: „Хвърлете въ морето тѣзи разбойници“. Когато другаритѣ ни, които знаеха грѣцки, преведоха думитѣ на стражаря, ние моментално се изсмихмѣ. Отъ Канея отидохме въ Пирея. Тамъ параходътъ престои нѣколко часа. Единъ двама излѣзохме въ града, не забелѣзахме нищо особено и сж желѣзницата отидохме въ Атина да видимъ града, улицитѣ, а най-главно Акрополиса, който отъ морето гледахме върху единъ високъ ридъ. Тамъ успѣхмѣ да вземемъ нѣколко френски вестници, отъ които по-подробно научихмѣ за преврата въ България. Увѣрихмѣ се, че на 22 септ. е билъ прочетенъ манифестътъ въ Търново, и много се зачудихмѣ, какъ тъй бърже, следъ два часа, въ Малта вече узнаха за тоя исторически актъ въ новата история на България.

Вечеръта параходътъ трѣгна къмъ Смирна. Нѣкои отъ другаритѣ бѣха купили нѣколко грѣцки вестника, за да четатъ въ парахода. Въ единъ отъ тѣхъ пишеше

следното: „Една група българи, заточеници въ Фезанъ, пристигнаха въ пристанището и днесъ ще продължатъ пжтя си за Македония, кждето пакъ отиватъ на заточение“ (1?). Отъ Пирея минахме о-въ Хиосъ и на 28 септемврий късно вечерята пристигнахме въ Смирна. Още презъ нощта отидохме въ града и много се очудихме, когато видѣхме, какъ по улицитѣ цѣли групи най-нахално взиматъ фесовѣтъ отъ главитѣ на хората и ги разкъсватъ. Запитахме, коя е причината за това. Единъ полицейски приставъ ни каза, че по поводъ на анексията на Босна и Херцеговина австрийскитѣ стоки били бойкотирани. Фесовѣтъ, макаръ отдавна внесени въ Турция, понеже сж австрийско производство, трѣбвало да се махнатъ. Въ Смирна младотурцитѣ знаеха за пристигането ни, обаче провъзгласяването на България въ независимо царство бѣше ги тѣй огорчило, че тѣ даже не желаеха да говорятъ съ насъ. Юженъ народъ съ горещи чувства. Въ Триполи ни посрѣщаха съ музики, банкети, а тукъ не искаха да ни погледнатъ. Утринята тръгнахме съ сщия параходъ и на втория день пристигнахме при Дарданелитѣ, гдето трѣбваше да напуснемъ тоя параходъ и да се премѣстимъ въ другъ, който се очакваше откъмъ Цариградъ, за да замине за Солунъ, кждето ние отивахме. Въ пристанището Чанакъ-кале бѣше българскиятъ търговски параходъ „Борисъ“. Турцитѣ не допуснаха да се доближи нито една лодка до него. „Защо бълг. параходъ е тѣй изолиранъ?“ — попитахме ние. „Бойкотътъ е и върху българскитѣ стоки и параходи“ — казаха ни. Параходътъ, следъ като излѣзе отъ дарданелскитѣ тѣсноти, мина пристанищата Деде-Агачъ, Кавала, Лезбосъ и на 3 октомврий сутринята пристигна въ Солунъ. Ние съ нетърпение чакахме да спре параходътъ, за да излѣземъ по-скоро на брѣга. Морскиятъ пжтъ ни бѣ омръзналъ вече. Излѣзохме отъ

митницата и кои пеши, кои съ кола отидохме въ нѣколко хотела.

Следъ 2—4 дена ние се разпрѣснахме всички по домоветѣ си по разни краища на тритѣ окрѣга — Солунски, Битолски и Скопски, — раздѣлихме се, останахме сами, но запазихме споменитѣ за заточението си въ Фезанъ.
